

แบบการอธิบายในปรัชญาประวัติศาสตร์
ของ สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมพระยา
ดำรงราชานุภาพ

4.1 การวิเคราะห์แบบการอธิบายในพระนิพนธ์ประวัติศาสตร์ ของ สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมพระยา
ดำรงราชานุภาพ

เมื่อผู้วิจัยได้พิสูจน์ให้เห็น ในบทที่ 3 แล้วว่า งานเขียนประวัติศาสตร์โดยทั่วไปนั้น ความหมายของหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่ทำให้ผู้อ่านเกิดความเข้าใจนั้น มิได้ผูกติดอยู่กับความเป็นจริงของเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ได้เกิดขึ้น หากแต่ขึ้นอยู่กับ การจัดเรียงระบบของการใช้เหตุผล หลักฐานเชิงประจักษ์ หรือ กระทั่งบางครั้งก็เป็นถ้อยคำของบุคคลที่น่าเชื่อถือ (2469 ข: 142, ในเชิงอรรถที่ 1) มาประกอบกัน อย่าง "เหมาะสม" ความหมายของสิ่งต่าง ๆ ทั้งหมดนี้ได้ถูกสื่อสาร หรือถ่ายทอดจากตัวผู้เขียนไปกระตุ้นให้เกิดจินตนาการของผู้อ่าน ความเข้าใจที่จะเกิดขึ้น หรือไม่เกิดขึ้น หรือว่า เกิดขึ้นมากหรือน้อยนั้น จึงเป็นเรื่องที่ขึ้นอยู่กับความสอดคล้อง ความกลมกลืน ความเป็นเหตุผลของฉากต่าง ๆ ในงานเขียนนั้น ๆ ตั้งแต่ต้นจนจบ มิได้ไปเกี่ยวพันกับเหตุการณ์แท้จริงภายนอกเลย

ลักษณะการดังกล่าวนี้ อาจจะเป็นที่วิตกของนักประวัติศาสตร์หลายท่าน (ตามที่ผู้วิจัยได้แลกเปลี่ยนความคิดเห็นด้วยทั้งในส่วนตัว และในสัมมนาทางประวัติศาสตร์) แต่ผู้วิจัยคิดว่าความวิตกอันนี้มีได้ เป็นปัญหาเฉพาะของวิชาประวัติศาสตร์เท่านั้น หากแต่ศาสตร์อื่น ๆ ทั่วไปก็ได้ประสบปัญหาดังกล่าวนี้เช่นเดียวกัน นั่นก็คือ ปัญหาการเป็นสัมพัทธนิยม (relative) หรือ กล่าวว่ ความถูกต้องก็เป็นเพียงความถูกต้องภายในกรอบทฤษฎีหนึ่ง ๆ เท่านั้น ไม่มีสิ่งใดที่ถือได้ว่าถูกต้องสัมบูรณ์ (absolutely true) สำหรับทุกกรอบทฤษฎี ด้วยเหตุผลดังเช่นที่กล่าวนี้ ผู้วิจัยจึงเสนอว่า การศึกษางานด้านประวัติศาสตร์ ควรใช้วิธีการบางอย่างที่นำมาจากการอ่านวรรณกรรม ซึ่งก็ดูเหมือนว่า นักประวัติศาสตร์เกือบทุกคนที่ผู้วิจัยได้แลกเปลี่ยนความคิดเห็นด้วย มีความรู้สึกว่ ยากที่จะยอมรับ แต่จากการวิเคราะห์ทั้งหมดที่ผ่านมาของผู้วิจัย ก็ทำให้ข้อสรุปที่ได้นั้น ยากที่จะต่างไปจากที่ได้กล่าวมาแล้วเช่นกัน ดังนั้น ผู้วิจัยจึงจำเป็นต้องยืนยันในข้อสรุปที่ได้นี้ เพราะหน้าที่ของผู้วิจัยมิใช่เป็นการทำในสิ่งที่นักประวัติศาสตร์ยอมรับอยู่แล้ว แต่ทว่าเป็นการวิเคราะห์ทำให้ความจริงได้ปรากฏออกมาต่างหาก

ด้วยข้อสรุปที่ผู้วิจัยได้มานี้ เมื่อมาพิจารณางานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยา
ดำรงราชานุภาพซึ่งมีอยู่อย่างมากมาย การวิเคราะห์แบบการอธิบายที่พบในพระนิพนธ์ จึง
เป็นในส่วนที่เรียกว่า ระบบการใช้เหตุผล ที่ทำให้ผู้อ่านเข้าใจเหตุการณ์หนึ่ง ๆ ที่ได้เกิดขึ้น
ว่า ทำไมเหตุการณ์จึงเป็นเช่นนั้น ซึ่งส่วนนี้จะต่างไปจากส่วนที่เรียกว่า ระบบการใช้หลัก
ฐาน ที่ทำให้ผู้อ่านเข้าใจลักษณะเชิงประจักษ์ของเหตุการณ์นั้น ๆ (ซึ่งก็ไปเสริม ความเข้าใจ
ใจในการอ่านด้วย) ว่า อะไรได้เกิดขึ้น หากกล่าวให้เป็นลักษณะที่ทั่วไปมากขึ้น อาจจะ
กล่าวว่า งานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทั้งหมด เป็นการตอบคำ
ถาม 2 ประเภท ที่มีการรวม และ/หรือ การแยกใช้ แล้วแต่กรณี คำถาม 2 ประเภทนี้คือ

1. คำถามประเภททำไม (why-question)
2. คำถามประเภทอะไร (what-question)

คำถามแบบแรก นำไปสู่คำตอบที่ได้รับ ต้องอยู่ในระดับการใช้เหตุผลมาประกอบการแก้ไข
เพื่อให้เกิดความเข้าใจใหม่ที่ต่างไปจากเดิม จึงอยู่ในระดับของการเปลี่ยนการใช้เหตุผล
หรือ ตัวเหตุผลที่นำมาใช้ ในขณะที่แบบหลัง นำไปสู่คำตอบที่ได้รับ ต้องอยู่ในระดับของการ
ใช้หลักฐานประกอบ การแก้ไขเพื่อให้เกิดความเข้าใจใหม่ที่ต่างไปจากเดิม จึงอยู่ในระดับ
ของการเปลี่ยนแปลงหลักฐานที่นำมาใช้ ไม่ว่าจะเป็นการชี้ให้เห็นว่าของเดิมเท็จ หรือเพิ่ม
หลักฐานใหม่ ๆ เข้าไป เป็นต้น

ความต่างของประเภทคำถาม และประเภทของคำตอบที่ปรากฏในงานพระนิพนธ์นี้
ทำให้ผู้วิจัยแยกงานพระนิพนธ์ เป็น 2 ส่วน กล่าวคือ

1. ส่วนที่มีลักษณะอธิบาย ซึ่งก็คือ ส่วนที่เป็นการตอบคำถามประเภททำไม
 2. ส่วนที่มีลักษณะการพรรณนา ซึ่งก็คือ ส่วนที่เป็นการตอบคำถามประเภทอะไร
- ส่วนที่ 2 นั้น ไม่มีปัญหาอะไรที่น่าสนใจ เพราะเป็นเรื่องของหลักฐาน และการใช้หลักฐาน
ซึ่งส่วนใหญ่การตรวจสอบ ก็เป็นหน้าที่หลักของนักประวัติศาสตร์อยู่แล้ว แต่ส่วนที่เป็นการอธิบาย
นี้ยังมีลักษณะย่อย 2 ลักษณะ คือ

1. ส่วนที่มีลักษณะการอธิบายที่แท้จริง ในส่วนนี้ จะเป็นประเด็นหลักของการวิ-
เคราะห์ ในตอนนี่ซึ่งจะกล่าวถึงต่อไป
2. ส่วนที่มีลักษณะเหมือนการอธิบาย ซึ่งในส่วนนี้ ผู้วิจัยได้จัดให้การอธิบายแบบ
การจำลองอดีตขึ้นมาใหม่ (re-enactment model) อยู่ในแบบนี้ด้วย
ทั้งนี้เพราะ การอธิบายในแบบนี้ มิได้มีพลังในการอธิบายจริง หากแต่เป็น
การสร้างความเชื่อมต่อของเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น กับ ตัวประธาน และ ไม่
สามารถพิสูจน์ได้ว่า ตัวประธานนั้น ๆ ได้คิดเช่นนั้นจริง ๆ (ดูการวิจารณ์
แบบการอธิบายนี้ ในบทแรกประกอบ) การเชื่อมต่อแบบนี้ จึงมีลักษณะเป็น
เพียง พรรณนาโวหาร ที่ทำให้ผู้อ่านงานเขียนนั้น ๆ รู้สึกถึงความต่อเนื่อง

และสามารถจินตนาการถึงเหตุการณ์ต่าง ๆ ได้ ซึ่งผู้วิจัยเรียกว่ามีลักษณะ 'นาฏลักษณ์ธรรม' (dramatization) มากกว่าเป็นการวิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์ (historical analysis) การอ่านประวัติศาสตร์ที่มีลักษณะเช่นนี้ จึงเหมือนโดยสิ้นเชิง กับ การอ่านบทละคร หรือ เรื่องของฉากต่าง ๆ ในนวนิยาย (งานวรรณกรรม) ผู้อ่านถูกดึงให้เกิดความรู้สึกร่วมกับตัวประธาน โดยการรู้ถึงความคิดของตัวประธาน (ในอดีต)

เมื่อพิจารณาประกอบกับตัวอย่างในพระนิพนธ์ (ที่ได้ยกประกอบแล้วในการอธิบายเรื่องนาฏลักษณ์ธรรม) ไทยรบพม่า (2471 ก: 413 - 414) "การคาดเดา" ต่อไปอีกจากหลักฐานของ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ภายหลังจากที่พระเจ้าหงสาวดีมีพระยาตำราญภาพมากกว่าบุคคลในประวัติศาสตร์ที่ได้ทรงบรรยายเอาไว้ แผนการรบ การซุ่มกำลัง การบุก การถอย การซ่อนแผน มิได้ปรากฏในหลักฐานประวัติศาสตร์ หากแต่ปรากฏในตำราที่ได้ทรงอ่าน เช่น สามก๊ก ราชธาธิราช ตำราพิชัยสงคราม เป็นต้น คำวิจารณ์ต่าง ๆ ที่มีต่อคำอธิบายของคอลลิงวูด (ในบทแรก) ก็คงเป็นคำวิจารณ์ที่มีน้ำหนักต่อพระนิพนธ์ด้วย เพราะอยู่ในลักษณะการเดียวกัน

ดังนั้น เมื่อประเมินด้วยมาตรฐานที่จะเข้าใจเหตุการณ์หนึ่ง ๆ อย่างเป็นภววิสัยแล้ว (แม้จะเลี่ยงลักษณะสัมพัทธ์ไม่ได้) ลักษณะของการจำลองอดีตขึ้นมาใหม่ในการอธิบายใด ๆ จึงมีน้ำหนักน้อยแก่การนำมาใช้เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ อีกทั้งทำให้ความน่าเชื่อถือของงานเขียนนั้น ๆ น้อยลงด้วย ด้วยเหตุผลดังกล่าวมานี้ ผู้วิจัยจึงจัดให้แบบการอธิบายนี้เป็นเพียง ส่วนที่มีลักษณะเหมือนการอธิบาย เพราะมันตอบปัญหาประเภททำไม แต่ไม่ได้เป็นการอธิบายที่แท้จริง ด้วยเหตุผลดังกล่าวมานี้

เมื่อได้ข้อสรุปเช่นนี้ผู้วิจัยก็สามารถสรุปได้ว่า เกณฑ์ในการแบ่งงานพระนิพนธ์เพื่อที่จะศึกษาแบบการอธิบายในปรัชญาประวัติศาสตร์ของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ภายหลังจากที่ทรงตั้งคำถามประเภททำไม ก่อนที่จะทรงอธิบาย หรือ นำเสนอเรื่องใดเรื่องหนึ่ง เช่น ในพระนิพนธ์ เทศาภิบาล ทรงขึ้นต้นว่า "นิทานเรื่องนี้อยู่ข้างจะยาว จึงแบ่งออกเป็น 2 ภาค ภาคต้น ว่าด้วย เหตุที่จัดการปกครองหัวเมืองอย่างเทศาภิบาล ภาคที่ 2 ว่าด้วย กระบวนจัดหัวเมืองเป็นอย่างเทศาภิบาล อันตัวข้าพเจ้าได้เกี่ยวข้องมามาก ..." (2486 ข: 1) และ จะเห็นได้ชัดเจนขึ้นต่อไปว่า ลักษณะของการอธิบายของพระองค์ ถูกกำหนดโดยลักษณะประเภทคำถาม คือ "เมื่อคิดว่า จะแต่งเรื่องอะไรดี นึกถึงนาม 'สวนกุหลาบ' ออกสงสัยว่า ในปัจจุบันนี้แม้นักเรียนในวิทยาลัยนั่นเอง ตกมาถึงชั้นรุ่นหลัง ที่จะรู้ว่า เหตุใดวิทยาลัยแห่งนี้จึงเรียกว่า 'สวนกุหลาบ' เห็นจะมีน้อยแล้ว ซึ่งผู้ซึ่งจะไปถึงเรื่องต้นหนหลัง

ว่า เหตุใดจึงเกิดโรงเรียนสวนกุหลาบขึ้น และโรงเรียนสวนกุหลาบได้ทำประโยชน์ให้แก่บ้านเมืองเพียงใดเห็นจะยิ่งมีน้อยแล้ว ข้าพเจ้าได้รู้ได้เห็นยิ่งกว่านั้นอีก ได้เป็นผู้มีส่วนช่วยจัดตั้งโรงเรียนสวนกุหลาบมาแต่แรก ถ้าจะนับว่า เป็นผู้รู้เรื่องต้นของโรงเรียนสวนกุหลาบยิ่งกว่าผู้อื่นโดยมาก ก็เห็นพอจะได้ จึงคิดว่า แต่งเล่าเรื่องต้นของโรงเรียนสวนกุหลาบให้ฟังเห็นจะดี..." (2469 ก: 26) ลักษณะที่ทรงตอบคำถามประเภททำไม (หรือ เหตุใด) นี้เอง ทำให้พระนิพนธ์นั้น เป็นส่วนที่เป็นการอธิบาย ซึ่งจะต่างไปจากพระนิพนธ์ที่ไม่ตอบคำถามประเภทนี้ เช่น ในประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด (2504) เรื่องต่าง ๆ ในพระนิพนธ์ที่เป็นแบบพรรณนา (หรือการตอบคำถามประเภทอะไร) เช่น วินิจฉัยพระยศเจ้านายที่เรียกว่า 'กรมสมเด็จพระ' หรือ 'สมเด็จพระ' เรื่องสร้างพระพุทธรูปทรงม้า อธิบายว่าด้วยยศเจ้า ลักษณะการศึกษาของเจ้านายโบราณ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อธิบายตำนานเรื่องรำโคม วิธีเล่นเต็นลิ่งโต และ รำโคมอย่างญวน ว่าด้วยรำโคมอย่างไทย อธิบายเรื่องบุหรีแพชนะ เรื่องเมืองอุทอง ... ฯลฯ เป็นต้น

ลักษณะการแยกดังกล่าวนี้เอง ที่ทำให้บริเช็ลได้กล่าวในงานวิจัยว่า แม้จะอยู่ภายใต้ชื่อว่า พระราชพงศาวดาร สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธรรมาธิราชานุศาสน์ โดยการจัดคำถามที่แตกต่างอย่างมีนัยยะสำคัญและทรงจัดการกับข้อมูลประวัติศาสตร์ต่าง ๆ แตกต่างออกไปจากลักษณะการเรียงลำดับเหตุการณ์ ในมิติของเวลา ตามแบบพงศาวดาร เช่น ในพระนิพนธ์พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 พระองค์มิได้ทรงเริ่มต้นโดยการบรรยายเหตุการณ์ที่สำคัญต่าง ๆ ที่ได้เกิดขึ้น นั่นก็คือ แทนที่จะทรงตั้งคำถามว่า "อะไรได้เกิดขึ้น?" และทรงพยายามนิพนธ์ประวัติศาสตร์เป็นลำดับอันเหยียดยาวของข้อมูลล้วน ๆ สิ่งที่พระองค์ทรงกระทำก็คือ การตั้งคำถามว่า "มันเป็นเช่นนั้นได้อย่างไร?"... (1971: 59 - 60) บริเช็ลได้มองเห็นลักษณะสำคัญนี้ใน พ.ศ. 2514 ซึ่งนักประวัติศาสตร์ไทยได้พากันมองข้ามมาตลอด และคิดว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธรรมาธิราชานุศาสน์ได้ทรงเป็นในสิ่งที่พระองค์มิได้เป็น แต่บริเช็ลก็ได้มองเห็นลักษณะที่นักประวัติศาสตร์ทั่วไปได้มองเห็นคือ ลักษณะพรรณนาข้อมูลล้วน ๆ ที่จะพบได้อีกจำนวนกว่าครึ่งของพระนิพนธ์อีกเช่นกัน

จึงพอสรุปได้ว่า ด้วยเกณฑ์ที่ผู้วิจัยสร้างขึ้นมานี้ กับพระนิพนธ์ในท่อนอื่น ๆ ก็จะสามารถใช้ได้ในลักษณะการเดียวกัน จึงเป็นเกณฑ์ที่ใช้ได้ และด้วยเกณฑ์นี้ จะพบต่อไปว่าพระนิพนธ์มี 3 ประเภท คือ

1. ประเภทที่ทั้งเรื่องเป็นการอธิบาย หรือดำเนินเรื่องให้เป็นไปตามการอธิบาย ที่ทรงตั้งเป้าหมายไว้ ที่ชัดเจนที่สุดคือ พระราชประวัติพระนเรศวรมหาราช
2. ประเภทที่ทั้งเรื่องเป็นการพรรณนา ไม่ทรงตอบคำถามประเภททำไมเลย คือ รายชื่อที่ได้มาข้างบนนี้ ใน ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด

3. ประเภทที่มีทั้ง 2 แบบ คือ การอธิบาย และการพรรณนารวมกัน ซึ่งจะพบค่อนข้างมาก เช่น ไทยรบพม่า ... เป็นต้น

แต่ความแตกต่างนี้ มิได้เป็นประเด็นที่สำคัญต่องานวิจัยชิ้นนี้ ผู้วิจัยจึงจะข้ามไปสู่ประเด็นที่สำคัญกว่าต่อไป นั่นก็คือ การวิเคราะห์แบบการอธิบายที่ปรากฏในพระนิพนธ์ ของสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ และการประเมินผลที่ติดตามมาเกี่ยวกับลักษณะของภาพประวัติศาสตร์ เมื่อทรงใช้แบบการอธิบายนั้น ๆ แล้ว ที่มีต่อผู้อ่านงานพระนิพนธ์ของพระองค์

การวิเคราะห์ในส่วนที่มีลักษณะเป็นการอธิบายที่แท้จริง

ในส่วนนี้ ผู้วิจัยต้องการพิสูจน์ให้เห็นว่า สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ได้ทรงอธิบายเหตุการณ์บางเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในอดีต ด้วยแบบการอธิบาย 2 รูปแบบ คือ

1. แบบการอธิบายโดยการอ้างถึงกฎ (covering law model)

2. แบบการอธิบายโดยการอ้างถึงสัจจภาวะ (truism)

ซึ่งแบบแรกนี้ จะถูกใช้เมื่อเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นผลที่ถูกกำหนดมาจากข้อความหรือกฎทั่วไป อันใดอันหนึ่ง หรือหลายอันประกอบกัน หรือกล่าวว่าเป็นการอนุมานแบบนิรนัยจากข้อความหรือกฎทั่วไปนั่นเอง ส่วนแบบที่สองนั้น จะเข้าไปในลักษณะตรงกันข้าม คือ เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นนั้น ต่างไปจากผลลัพธ์ทั่วไปที่น่าจะเป็นตามข้อความหรือกฎทั่วไป และมักจะมีเหตุผลเพิ่มเติมว่า ทำไมจึงมิได้เป็นไปตามลักษณะทั่วไปที่ควรจะเป็น

การแยกการอธิบายออกเป็น 2 แบบนี้ ผู้วิจัยได้เลือกข้อดีของทั้งสองแบบมาใช้ในการวิเคราะห์ กล่าวคือ แบบการอธิบายโดยการอ้างถึงกฎ จะสามารถอธิบายเหตุการณ์เฉพาะตอนที่ต้องการคำอธิบายได้ดีกว่า (หรือกล่าวว่าเป็นได้ชัดเจนกว่า) แม้ว่าสครีเวนได้อธิบายว่า แบบการอธิบายโดยการอ้างถึงสัจจภาวะ สามารถอธิบายได้เช่นกัน แต่ผู้วิจัยคิดว่า แบบหลังนี้ขาดความกระชับ ชัดเจน ดังนั้น เมื่อเทียบกับแบบการอธิบายแรก ก็ย่อมจะอธิบายได้ดีกว่าในกรณีนี้ ส่วน แบบการอธิบายโดยการอ้างถึงสัจจภาวะ นั้น สามารถอธิบายได้ ในกรณีที่แบบการอธิบายแรกไม่สามารถจะกระทำได้ หรือกล่าวว่าเป็นการอธิบายกรณียกเว้นของแบบการอธิบายแรกได้ ดังนั้น เมื่อประสานการอธิบาย 2 แบบนี้ เข้าด้วยกัน การอธิบายกรณีที่ต้องการได้รับการอธิบายก็จะเป็นไปอย่างสมบูรณ์

ถึงจุดนี้ การวิเคราะห์ ก็จะลงในรายละเอียดของแบบการอธิบายทั้ง 2 แบบ ที่ สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ได้ทรงใช้ในการอธิบาย ซึ่งต้นแบบของการอธิบายทั้ง 2 นี้ ดูรายละเอียดได้ในบทที่ 2 ในตอนนี้ จะกล่าวในส่วนที่เป็นลักษณะเฉพาะที่พระองค์

ทรงใช้เท่านั้น

4.1.1 แบบการอธิบายโดยการอ้างถึงกฎ

การอธิบายแบบนี้ สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงใช้ค่อนข้างบ่อย เมื่อทรงต้องการอธิบายความเป็นไปของเหตุการณ์ต่าง ๆ เพื่อที่จะทำให้ผู้อ่านเข้าใจเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นได้อย่างต่อเนื่อง และปราศจากความสงสัยต่อความเป็นไปของเหตุการณ์ ตัวอย่างที่สำคัญ ๆ ที่ได้กล่าวมาบ้างแล้ว เช่น การได้เปรียบในทางยุทธศาสตร์ของทำเลที่ตั้งของกรุงศรีอยุธยาที่ทำให้ไทยสามารถเอาชนะพม่าได้เกือบทุกครั้ง เมื่อใช้กรุงศรีอยุธยาเป็นที่ตั้งในการรบ ยกเว้นแต่กรณีพิเศษ เช่น พระเจ้าบุเรงนอง ซึ่งเป็นบุรุษพิเศษ ที่ประกอบด้วยคุณสมบัติต่าง ๆ หลายประการ (2471 ก: 34 - 35) หรือลักษณะแห่งความเป็นวีร-มหาราช ของสมเด็จพระนเรศวร เป็นต้น (ตัวอย่างประกอบในบทที่ 2) ตัวอย่างเพิ่มเติมที่ผู้วิจัยจะยกมาประกอบการวิเคราะห์ เพื่อให้ชัดเจนขึ้น คือ ในพระนิพนธ์ แสดงบรรยายพงศาวดารสยาม (2467 ก: 165 - 166) :

...ด้วยถือกันเป็นคติมาแต่ดึกดำบรรพ์ว่า การชนช้างเป็นยอดของยุทธวิธีของไ้กรบ เพราะ ... ถ้ากษัตริย์พระองค์ใดทำยุทธหัตถิมิชัยชนะ ก็ได้รับการยกย่องว่า มีพระเกียรติยศอย่างสูงสุด

...คติที่กล่าวมานี้ ก็เป็นความนิยมของไทยเหมือนกับชาติอื่น
สมเด็จพระนเรศวรมิชัยชนะในยุทธหัตถิครั้งนั้น

(สรุป) พระเกียรติยศ (ของสมเด็จพระนเรศวร) เลื่องลือแพร่หลายไปทั่วทุกประเทศในชมพูทวีป ซึ่งในพระนิพนธ์ไทยรบพม่า (2471 ก: 139 - 140) พระองค์ทรงใช้วิธีการอธิบายเหมือนกัน แต่ทรงยกตัวอย่างประกอบเพิ่มเติมด้วยว่า "ถ้ากษัตริย์พระองค์ใด ทำยุทธหัตถิมิชัยชนะ ก็ได้รับความยกย่องว่า มีพระเกียรติยศสูงสุด เหมือนเช่น พระเจ้าอภัยทศฐคามนี ชนช้างชนะพระยาเอฬารทมิฬ ที่เมืองลังกาเป็นตัวอย่าง ด้วยเหตุนี้ สมเด็จพระนเรศวรจึงโปรดให้สร้างพระเจดีย์ขึ้นองค์ 1 ตรงที่ซึ่งได้ชนช้างกับพระมหาอุปราชา ตามเยี่ยงอย่างพระเจ้าอภัยทศฐคามนี ได้ทรงสร้างพระเจดีย์ขึ้นในลังกาทวีป..." จะเห็นว่าการอธิบายได้กินความเกินการมีชื่อเสียงเกียรติยศ ไปสู่การสร้างพระเจดีย์ขึ้นมาด้วย

หากเราสังเกต ข้อความสากลที่ สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงใช้นั้น จะพบคำ เช่น 'เป็นคติมาแต่ดึกดำบรรพ์' หรือ 'ทุกประเทศย่อมมี' หรือ 'เป็นธรรมเนียมที่' หรือ 'อันธรรมดา' หรือ 'ประเพณีไทยแต่โบราณ' เป็นต้น ดังตัวอย่างเช่น

"เมื่อสมเด็จพระรามาชิตี (อู่ทอง) ตั้งเป็นอิศร ณ กรุงศรีอยุธยาแล้ว ก็เป็น

ธรรมเนียม ที่จะต้องตั้งแบบแผนพระราชประเพณี และพระราชกำหนดกฎหมายสำหรับพระนคร กฎหมายที่ตั้งครั้งสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 จะมีอะไรบ้างรู้ไม่ได้หมดอยู่เอง แต่ตรวจดูตามบานแผนกในกฎหมาย 2 เล่ม ได้ความว่า กฎหมายเหล่านี้ได้มีมาแต่ในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 คือ... .." (2469 8: 105) นั่นก็คือ พระองค์ทรงอธิบายว่า กฎหมายต่างที่พบในบานแผนกนั้น เกิดขึ้นโดย "ธรรมเนียม" ที่แน่นอนอันหนึ่ง นั่นเอง หรือตัวอย่างอีกอันหนึ่ง เช่น "...จีนในประเทศสยามจึงผิดกันเป็น 2 ชนิด คือ จีนซึ่งแรกมาหรือไป ๆ มา ๆ ไม่อยู่ประจำ เรียกว่า 'จีนใหม่' ชนิดหนึ่ง จีนซึ่งมาตั้งภูมิลานอยู่ในประเทศสยาม เป็น 'จีนเก่า' ชนิดหนึ่ง ก็ธรรมตาชนชาติจีนนั้น ย่อมมีอุปนิสัยฉลาด ในการหาทรัพย์สินยิ่งกว่าไทย หรืออาจจะฉลาดในการนั้น ยิ่งกว่ามนุษย์ชาติอื่น ๆ หมดก็ว่าได้ จีนที่เข้ามาอยู่เป็นชาวสยาม จึงมักได้เป็นคฤหบดี หรือแม้อย่างต่ำ ก็สามารรถทำมาหากินเป็นอิสระแก่ตนได้โดยมาก..." (2493 ค: 276)

บางครั้งเราจะพบว่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงใช้ข้อความลากล่ออันหนึ่งสร้างข้อความลากล่ออีกอันหนึ่งขึ้นมาใช้ต่อไปอีก ดังเช่น "...การที่พระเจ้าแผ่นดินออกว่าราชการในที่ประชุมชนกลางแจ้ง เช่น พระเจ้ารามคำแหง คงเป็นธรรมเนียมของชาติไทย และให้มีสืบต่อมาจนในสมัยกรุงศรีอยุธยา และ เล็ดจ้ออกในที่ประชุมใหญ่ ย่อมเล็ดจ้ออก ณ มุขเด็จ ให้ที่ประชุมเฝ้ากลางแจ้งเป็นประเพณี แม้ในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ก็ยังมิมุขเด็จที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เป็นที่เล็ดจ้ออกประชุมกลางแจ้งเหมือนเช่นนั้น สืบประเพณีเนื่องมาแต่ครั้งกรุงสุโขทัย" (2467 ก: 30) เราจะเห็นว่า สาเหตุที่พระเจ้ารามคำแหงกระทำการนั้น ด้วยเป็นธรรมเนียมของชาติไทย จากนั้นสิ่งที่ทรงกระทำก็กลายเป็นประเพณีที่สืบต่อกันมาจนกรุงรัตนโกสินทร์ พระองค์ทรงอธิบายความหมายของคำว่า "ประเพณี" ไว้ว่า "ประเพณี ก็คือ คนทั้งหลายทำตาม ๆ กันมา คนแต่ก่อนเคยทำอะไร คนต่อมาก็ทำอย่างนั้น ...ที่จริงเราก็มิได้คิดเช่นนั้น แต่เป็นประเพณีอย่างนี้ (จนบัดนี้ยังปรากฏอยู่)" (2483 ข: 363 - 364) นอกจากนี้ การดำรงอยู่ของ 'ประเพณี' ยังได้รับการอธิบายอย่างหนักแน่น จากสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงกล่าวอีกว่า "... บรรดาประเพณีทุกอย่างตั้งขึ้นด้วยความดีทั้งนั้น เพราะฉะนั้น คนชั้นหลังจึงได้ประพฤติตาม เมื่อมีคนทำตามแล้ว ต้องเกิดขึ้นด้วยความยินดี..." (2483 ข: 366)

ตัวอย่างอีกอันหนึ่งในพระนิพนธ์ที่น่าสนใจ คือ การอธิบายการฉลองอายุพระนคร พระองค์ทรงอธิบายเริ่มต้นว่า "...ก็แหละ ประเพณีการฉลองอายุนั้น บรรดามนุษย์ไม่ว่าจะเป็นชนชาวประเทศไหน ภาษาใด ย่อมถือกันว่าเป็นศิริมงคล ควรที่จะชื่นชมยินดี ..."

(2474 ค: 169) "... และยังมีความจริงอีกอย่างหนึ่งประกอบกัน คือว่า คนเราที่มีอายุอยู่มาได้ แม้เพียงชวบปี 1 ก็ดี 50 ปีก็ดี 60 ปีก็ดี ที่สามารถทำบุญฉลองอายุได้ ก็ด้วยอา

คัยเหตุ ที่รอดพ้นอันตรายอย่างหนึ่ง กับ ที่มีความสุขสำราญสมควรแก่อัตภาพอย่างหนึ่ง จึงควรยินดีที่มีอายุอยู่มาได้ ถึงเช่นนั้น การฉลองอายุพระนครก็เป็นทำนองเดียวกัน ... จึงเป็นเหตุสมควรแท้ ที่เราทั้งหลาย ไม่เลือกว่าชาติใด ภาษาใด ถิ่นศาสนาไหน หรือ อยู่ในเพศ หรือ ชั้นบรรดาศักดิ์ชั้นใด ลุดแต่เมื่อเป็นชาวสยามแล้ว ก็ควรยินดี ..." (2467 ก: 170 - 171) เราจะพบว่าในการอธิบายนี้ ทรงอธิบายการฉลองอายุทั่วไปก่อน โดยการวิเคราะห์ถึงสาเหตุของการฉลอง จากนั้น จึงทรงเทียบเคียงสาเหตุนั้นกับพระนคร ดังที่ทรงกล่าวว่า "พระนครอมรรัตนโกสินทร์นี้ มีลิมิงคลเช่นกล่าวมาทุกประการ" ดังนั้น การฉลองอายุพระนคร จึงเป็นเพียงตัวอย่างหนึ่ง (ที่มีเหตุ) ของการฉลองอายุทั่วไป นั่นเอง

การอธิบายโดยแบบการอธิบายนี้ เราจะพบว่า บางครั้งก็ถูกใช้ในลักษณะที่เป็น การให้เหตุผลแก่การกระทำในอดีตที่มีลักษณะ "ไม่ศิริวิไลย" (2458: 25) เช่น ประเพณีการกวาดครัว ในเรื่องนี้ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงอธิบายไว้ 2 แห่งมีความดังนี้ คือ "ข้อที่ว่า ติเมืองได้แล้ว จะกวาดผู้คนเข้ามาเมืองไทยเสียให้หมด ไม่ให้เมืองเมาะตะมะมีกำลังตั้งแต่ก่อนนั้น จะต้องอธิบายความยาวลัทธิด้วยประเพณีกวาดต้อนผู้คนพลเมือง ไปจากถิ่นฐาน ในข้อที่ฝรั่งถือกันว่า ไม่ควรทำในการสงคราม (ที่ไม่ถือจริงก็มี เยอรมันยังกวาดต้อนครอบครัวชาวเบลเยียม และฝรั่งเคลอยู่ จน พ.ศ. 2460 นี้-เดิมข้อความนี้อยู่ในเชิงอรรถ-ผู้วิจัย) แต่ที่จริง ฝรั่งก็มาถือกันขึ้นต่อในชั้นหลัง แต่ชั้นเดิมไม่ว่าชาติใด ภาษาใด ย่อมถือเป็นประเพณีของการสงครามอย่าง 1 ซึ่งจะต้องกวาดต้อนเอาผู้คนพลเมืองที่ตีได้ ไปเป็นเชลย สำหรับแจกจ่ายกันใช้สอย เสมอเป็นประโยชน์อย่างหนึ่ง ซึ่งควรได้ในการทำสงครามอันชอบธรรม และที่สุดถือว่า เป็นประโยชน์ที่ได้ผู้คนไปเพิ่มเติม เป็นกำลังในเมืองตน และทอนกำลังข้าศึกให้อ่อนลงในวันหน้าด้วย จึงได้ทำกันมาแต่ดึกดำบรรพ์ ในสมัยนั้น ประเทศทางตะวันออก ยังไม่ได้เลิกประเพณีกวาดคนเมืองข้าศึกเหมือนอย่างฝรั่ง" (2471 ก: 695) แต่ในพระนิพนธ์อธิบาย ปี 2458 จะชัดเจนกว่า คือ "...ข้าพเจ้าประสงค์จะอธิบายข้อนี้ (2458: 346 - 348) ว่า

ประเพณีกวาดผู้คนพลเมืองที่ตีได้ไปเป็นเชลยของฝ่ายชนะ เป็นประเพณีมีมาแต่ดึก

ดึกดำบรรพ์ จะเห็นได้จากศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราช...

ประเพณีกวาดครัวนี้ทำกันมาตั้งแต่ดึกดำบรรพ์ เห็นจะแทบทุกประเทศ ด้วยเหตุดัง

แสดงมา

เมื่อครั้งรัชกาลที่ 3 ไทยเรายังนิยมตามประเพณีที่มีมาแต่โบราณ

(สรุป) จึงถือว่า การกวาดครอบครัวเป็นการสำคัญอัน 1 ที่ควรจะทำ..."

และสาเหตุที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงวิเคราะห์ และแสดงไว้ ในการอธิบายข้างต้น คือ "...การกวาดครัวที่ถือว่าเป็นประเพณีที่ฝ่ายชนะควรทำนั้น ข้าพเจ้าเข้าใจว่า ด้วยเหตุ 3 ประการคือ

ประการที่ 1 การที่กะเกณฑ์ยกกองทัพลงไปรบพุ่ง ถึงจะมีชัยชนะ ผู้คนพลเมืองที่ต้องกะเกณฑ์ไปนั้น ต้องมีจำนวนล้มตายหายจากมีมากก็น้อย การทำสงครามถึงชนะก็เหมือนกับขาดทุนในส่วนจำนวนผู้คนพลเมืองทุกคราว เมื่อชนะจึงหาผู้คนมาเพิ่มเติม ทดแทนเพื่อมิให้กำลังเมืองลดน้อยถอยลง

ประการที่ 2 ผู้ที่ไปทำสงครามแต่ปางก่อน ตั้งแต่ตัวแม่ทัพลงไปไม่ได้รับเงินเดือนอย่างทหารทุกวันนี้ เมื่อทำศึกชนะได้ครอบครัวยุคนขึ้นมา พวกแม่ทัพนายกองได้รับส่วนแบ่งแจกไปเป็นกำลัง

ประการที่ 3 ลักษณะการทำสงครามกันในระหว่างประเทศ หรือระหว่างต่างชาติต่างภาษา ถึงแต่ก่อนก็เหมือนกับปัจจุบันนี้ในลักษณะอันหนึ่ง คือถ้าถึงต้องรบพุ่งขับเคี่ยว หรือถ้าเมืองน้อยเป็นขบถ ประทุษร้ายต่อเมืองใหญ่ ซึ่งเคยเป็นเจ้าเป็นนาย ข้างฝ่ายชนะย่อมถือว่า ต้องระวังอย่าให้ต้องรบพุ่ง หรือเกิดเหตุการณ์ประทุษร้ายได้ ดังเป็นมาแล้วต่อไป

การที่กวาดครัวตามประเพณีโบราณ ถือว่าเป็นการทอนกำลังเมืองแพ้ มิให้ต่อสู้คิดร้ายได้ จึงถือกันว่าควรทำ ...” (หน้าเดียวกันกับที่เพิ่งอ้าง)

ตัวอย่างที่อาจจะพบได้ ในกรณีแบบเดียวกันนี้ เช่น ใน "พระนิพนธ์อธิบายจดหมายหลวงอุดมสมบัติ" ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายไว้ ดังนี้ "ท่านทั้งหลายผู้อ่านหนังสือนี้ บางทีอาจจะประหลาดใจว่า ทำไมขุนนางเพียงชั้นหลวงอุดมสมบัติ จะได้ยืมกระแสรับสั่งราชการบ้านเมือง รับสั่งเท่าถึงที่จดไว้ และถ้าสังเกตจะเห็นได้ว่า บางทีมีกระแสในตอนเช้า บางทีมีกระแสรับสั่งในตอนค่ำ บางทีทรงปรึกษาราชการอยู่จนถึง 7 ทุ่ม 8 ทุ่ม จึงเสด็จขึ้น ความเหล่านี้อาจทำให้เกิดความฉงนสนเท่ห์ในวิธีการ และเวลาว่าราชการ ครั้นรัชกาลที่ 3 สมควรจะอธิบายไว้ให้เข้าใจ" (2458: 343) การอธิบายของพระองค์ดำเนินไปโดย ทรงอธิบายถึง "พระราชานุกิจของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว" ซึ่งหากวิเคราะห์เปรียบเทียบแล้ว 'พระราชานุกิจ' ก็คือ ลักษณะทั่วไปของพระราชกิจวัตรประจำวัน ซึ่งทรงนำมาอธิบาย 'ความฉงนสนเท่ห์' ให้เกิดความกระจ่าง หรืออีกประเด็นหนึ่ง คือ การอธิบายลักษณะความทรงจำของหลวงอุดมสมบัติ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายไว้ดังนี้ คือ "...แต่ผู้ใดได้อ่านจดหมายหลวงอุดมสมบัติแล้ว จำต้องสรรเสริญความทรงจำของหลวงอุดมสมบัติว่า แม่นยำเหลือเกิน ไม่ได้จำได้แต่เนื้อเรื่องเท่านั้น จำได้ถึงถ้อยคำที่รับสั่งทุก ๆ องค์ นำอัศจรรย์ จะหาผู้ใดในสมัยนี้ที่จะจำได้อย่างหลวงอุดมสมบัติ ถ้าหาได้ก็เห็นจะมีน้อยทีเดียว แต่วิธีการทรงจำอย่างหลวงอุดมสมบัตินั้น ตามที่ข้าพเจ้าได้สดับมา คนแต่ก่อนไม่สู้ถือว่าเป็นอัศจรรย์อันใดนัก เพราะวิธี

ราชการในครั้งนั้น นับถือความทรงจำเป็นสิ่งสำคัญ ไม่มีใครจะใช้จดลงไว้เป็นหนังสือ ต่อเมื่อมาใช้เขียนหนังสือกันมากขึ้น ไม่เห็นจำเป็นต้องจำ เพราะใช้จดแทนจำได้ วิชาการจำจึงเสื่อมลง..." (น. 345 - 6) และการอธิบายนี้ ถูกกล่าวถึงอีกครั้งหนึ่ง คือ "ผู้ที่ได้อ่านจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ ย่อมต้องออกปากชมว่า กระบวนจำของหลวงอุดมสมบัติเป็นอย่างไรดีด้วยจดจำได้จนถึงถ้อยคำที่รับสั่งว่าอย่างไร ๆ ถ้าใครอ่านจดหมายเหตุฉบับนี้ (จดหมายเหตุบอกข่าวถึง เจ้าพระยานครศรีธรรมราช) จะได้รับความรู้สึกอย่างหนึ่งว่า วิธีการจดจำอย่างนั้น เป็นวิธีเขียนจดหมายกันในครั้งนั้น เพราะจะเห็นได้ในจดหมายเหตุฉบับนี้ว่า เขียนในทำนองเดียวกันกับ จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ ..." (2477 ข: 27 - 28) จะเห็นว่า ตัวอย่าง 2 อันที่ยกมานี้ มีความแตกต่างกันที่พื้นฐาน คือ ตัวอย่างแรก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาบวรราชนาถทรงอ้างถึง ลักษณะของ "วิธีการราชการ" ในครั้งนั้น ทำให้ทรงอธิบายได้ว่า ลักษณะความทรงจำของหลวงอุดมสมบัติ มิได้มีลักษณะพิเศษแต่ประการใด แต่ในตัวอย่างที่ 2 ลักษณะการใช้เหตุผลเป็นไปในทางกลับกัน คือ ทรงอ้างตัวอย่างของ "จดหมายเหตุบอกข่าวถึง เจ้าพระยานครศรีธรรมราช" เพื่อยืนยันข้อความทั่วไปอันหนึ่งว่า "วิธีการจดจำอย่างนั้น เป็นวิธีการเขียนจดหมายกันในครั้งนั้น" นั่นก็คือ ตัวอย่างแรกมีลักษณะการอธิบาย แต่ตัวอย่างหลังนี้ ไม่ถือว่าเป็นการอธิบาย

ตัวอย่างสุดท้ายของการอธิบายแบบนี้ ผู้วิจัยยกมาจาก พระนิพนธ์เรื่อง "ตำนานการเกณฑ์ทหารไทย" สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาบวรราชนาถทรงขึ้นต้นในพระนิพนธ์ดังกล่าว ดังนี้ คือ "การเกณฑ์คนเป็นทหาร เห็นจะเป็น ประเพณีมาแต่ดึกดำบรรพ์ เพราะธรรมชาติมนุษย์ไม่เลือกกว่าชาติใด ภาษาใด ถ้ารวมกันมีอาณาเขตอยู่เป็นอิสระแล้ว ก็จำเป็นต้องมีกำลังสำหรับต่อสู้ศัตรู หากไม่ก็มีพื้นที่จะถูกมนุษย์จำพวกอื่น แย่งชิงอาณาเขต หรือกดขี่บีบบังคับ เอาไว้ในอำนาจ มิได้เป็นอิสระ ด้วยเหตุนี้ การเกณฑ์ทหารเป็นพนักงานสำหรับต่อสู้ศัตรู จึงเป็นการจำเป็นของมนุษย์ ซึ่งอยากมีอิสระทุกชาติด้วยกัน ตั้งแต่ดึกดำบรรพ์มาจนตราบนานทุกวันนี้ และยังคงต้องมีต่อไปภายหน้า ไม่แลเห็นว่า จะมีที่สิ้นสุด ... ก็แลการเกณฑ์ทหารนั้น ไม่ว่าจะวิธีของชาติใด หรือเป็นวิธีเกณฑ์ในสมัยใด ถ้าว่าโดยเค้ามูล ก็เป็นอย่างเดียวกันทั้งนั้น คือ เลือกสรรเอาคนหนุ่มฉกรรจ์ อันเป็นเวลาที่มีกำลังมาก มาเป็นทหารประการ 1 จัดการควบคุมให้เรียกออกบรรพบุรุษ พรักพร้อมกันได้โดยเร็วประการ 1 ฝึกหัดลัทธิให้เข้มแข็งในการรบประการ 1 แต่กระบวนที่จัดการเหล่านี้ ต่างประเทศจัดต่างกัน ตามความสามารถและเหตุการณ์ในพงศาวดารประเทศนั้น ๆ ... ลักษณะการเกณฑ์ทหารไทยแต่โบราณ สังเกตตามเค้าเงื่อนที่ปรากฏอยู่ หลักของวิธีเกณฑ์บังคับบรรดาไทยที่เป็นชายฉกรรจ์ ให้เป็นทหารทุกคนมาแต่ดั้งเดิม การเปลี่ยนแปลงในวิธีเกณฑ์ทหาร ซึ่งปรากฏมาในพงศาวดาร เป็นแต่แก้ไขส่วนผลความเป็นครั้งคราว หันหาความสะดวกในเวลาที่บ้านเมืองมีเหตุการณ์ต่างกัน ส่วนหลักของวิธีเกณฑ์ ยังคงอยู่ทุกเมื่อ..." (2464: 71 - 73) จากตัว

อย่างนี้ เราจะพบว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชดิเรก รัชกาลที่ ๖ ทรงอธิบาย ลักษณะของการ เกณฑ์ทหารว่า เป็น "ประเพณีมาแต่ดึกดำบรรพ์" และประเพณีนี้ถูกอธิบายต่อไปด้วยลักษณะ ทัวไปของ "ธรรมชาติของมนุษย์" (ธรรมตามนุษย์...) และจากนั้น จึงทรงสรุปว่า "การ เกณฑ์ทหาร... จึงเป็นการจำเป็นของมนุษย์" และการเกณฑ์ทหารของไทยก็เป็นเพียงตัว อย่างเฉพาะอันหนึ่ง ที่หลักของวิธีการเกณฑ์ทหาร "ยังคงอยู่ทุกเมื่อ" ซึ่งผู้วิจัยคิดว่า ตัว อย่างนี้เป็นตัวอย่างที่ค่อนข้างซับซ้อนในการใช้เหตุผล แต่ก็ชัดเจนดีในขั้นตอนการสรุปต่าง ๆ

ข้อสรุปที่ชัดเจนในส่วนนี้ก็คือ การอธิบายเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นนั้น เป็นการนิรนัยจาก ข้อความทั่วไป หรือกฎทั่วไปอย่างแน่นอน จุดที่จะวิเคราะห์ต่อไปคือว่า ข้อความหรือกฎที่ว่า นี้มาจากไหน? ผู้วิจัยเห็นว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชดิเรก ได้ข้อความลากล้นมา ๓ ทาง คือ

1. จากตัวอย่างที่ทรงสันนิษฐานสาเหตุของประเพณีการกวาดครัว ซึ่งอาจกล่าว โดยสรุปก็คือ ประเพณีนี้มีสาเหตุมาจากการที่มันมีประโยชน์ สำหรับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชดิเรก รัชกาลที่ ๖ แล้ว ดูเหมือนว่า ทรงให้น้ำหนักกับการเกิดขึ้นของประเพณีต่าง ๆ ที่ความ เป็นประโยชน์มาก เช่น "หนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวอีกข้อหนึ่งว่า สมเด็จพระเอกาทศรถโปรดให้ตั้ง 'ส่วยลัดพัฒนากรขนอนตลาด' ว่า เพียงเท่านี้ยากที่จะเข้าใจได้ ว่าจัดการที่ว่านั้น อย่างไร ๆ บ้าง แต่เชื่อได้ว่า ไม่ใช่เพียงตั้งภาษีอากรขึ้นคราวนั้นเหมือนกัน ภาษีอากรคู่กับรัฐบาล เหมือนกับกฎหมายคู่กับประชาชน มีรัฐบาลเมื่อใด ภาษีอากรก็มีมาแต่เมื่อนั้น ผิดกันต่างกันแต่วิธีเก็บภาษี..." (2493 ขะ: 324) นึ่งสังเกตว่าทรงแย้งหลักฐาน ด้วยเหตุผล (ข้อความลากล) และในตอนต่อไป พระองค์ทรงอธิบายว่า "...วิธีเก็บส่วย จากไพร่พล ถ้าตั้งขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถจริง ดังกล่าวในหนังสือพระราชพงศาวดาร ข้าพเจ้าเข้าใจว่า เกิดแต่จะบำรุงการทำการมาหากินด้วยไพร่พลต้องทำศึกสงคราม ขอบข้อมมานาน และเข้าใจว่า วิธีที่ยอมให้ส่วยส่วยนี้เอง ในรัชกาลอื่นภายหลัง มาขยายออกไป จนให้ส่วยเงินแทนรับราชการได้ จึงเกิดประเพณีเสียเงินเข้ารับราชการสืบมา..." (น. 324 - 325) นั่นก็คือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชดิเรก ทรงใช้สาเหตุที่เป็น "ความเป็นประโยชน์" มาอธิบายการเกิดขึ้นของ "ประเพณี" และ ใช้ประเพณีอธิบาย เหตุการณ์ต่าง ๆ หรือ อธิบายประเพณีด้วยกัน เช่น 'ประเพณีเสียเงินราชการ' แล้วจึงอธิบายเหตุการณ์ต่อ อีกทอดหนึ่ง เป็นต้น ตัวอย่างประกอบอีกอันหนึ่งซึ่งชัดเจนมาก คือ ในพระนิพนธ์เรื่อง "จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย" มีใจความว่า "...เมื่อได้ฟังพระราชปรารภ (ของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง) แล้ว กลับมาคิดใคร่ครวญดู เห็นว่า ประเพณีโบราณ ที่ให้ผู้เป็นขุนนาง ถวายตัว เป็นมหาดเล็กเสียก่อนนั้น เป็นการดีมีคุณมาก เพราะพระเจ้าแผ่นดินทรงรู้จัก ย่อมเป็นปัจจัยให้ทรงพระเมตตากรุณา และไว้วางพระราชฤทัย ส่วนตัวผู้เป็นข้าราชการนั้น เมื่อได้รู้

จักคุ้นเคย และทราบพระราชอัธยาศัยพระเจ้าแผ่นดิน ก็ย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดความรักภักดี และยังมีประโยชน์อย่างอื่นอีก เพราะมหาดเล็กได้เข้าสังคมชั้นสูง เป็นโอกาสที่จะศึกษาขนบธรรมเนียม และฝึกหัดกิจกรรมารยาท กับทั้งได้รู้จักผู้หลักผู้ใหญ่ในแผ่นดิน ตลอดจนได้คุ้นเคยกับเพื่อนมหาดเล็ก ซึ่งจะไปบริหารการด้วยกัน เป็นโอกาสที่จะผูกไมตรีต่อกันไว้ สำหรับวันหน้า ว่าโดยย่อ ประเพณีที่เป็นประโยชน์ดังกล่าวมา หากถูกละเลยให้สูญเสียไปไม่..." (2504: 122 - 123) ซึ่งคำอธิบายในพระนิพนธ์นี้ชัดเจนมากกว่า สาเหตุที่ประเพณีถูกรักษาไว้ นั้น ก็คือ ความเป็นประโยชน์ของมันนั่นเอง

2. ลักษณะที่เป็นแบบการอุปนัย (inductive inference) ซึ่งตามความหมายนี้ก็คือ การที่ตีความหลักฐานบางส่วน แล้วสรุปไปถึงลักษณะของหลักฐานทั้งหมดว่า อยู่ในรูปลักษณะเดียวกัน ในลักษณะการนี้ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงใช้ในการอธิบายลักษณะ "คุณธรรม" ของคนไทย ในพระนิพนธ์ ลักษณะการปกครองสยามแต่โบราณ มีความว่า "เหตุที่ชนชาติไทยจะได้เป็นใหญ่ในประเทศสยาม เป็นเพราะ มีกำลังมากกว่าชนชาติอื่น ซึ่งปกครองอยู่ก่อนนั้นเป็นธรรมดา แต่ที่ชนชาติไทยสามารถปกครองประเทศสยามมาได้ช้านาน ถ้าจะนับเวลาก็เกือบถึง 700 ปี เข้าบัดนี้ จำต้องอาศัยคุณธรรมอย่างอื่น อันมีอยู่ในอุปนิสัยของชนชาติไทยด้วย ข้าพเจ้าพิจารณาคุณตามหลักฐานที่ปรากฏในพงศาวดาร เห็นว่า คนไทยมีคุณธรรม 3 อย่างเป็นสำคัญ จึงสามารถปกครองประเทศสยามมาได้ คือความจงรักภักดีของชาติ อย่าง 1 ความปราศจากวิหิงสา อย่าง 1 ความฉลาดในการประสานประโยชน์ อย่าง 1 หรือถ้าเรียกเป็นคำภาษาอังกฤษ ก็คือ Love of National Independence, Toleration and Power of Assimilation เหล่านี้เป็นสำคัญยิ่งกว่าคุณธรรมอย่างอื่น..." (2470 ก: 229) จะพิจารณาเห็นได้ว่า คำว่า 'เป็นธรรมดา' ถูกพระองค์ทรงนำมาใช้ในการอธิบายในตอนแรก ซึ่งก็เท่ากับว่า ทรงลงที่จะกล่าวข้อความสากลอันหนึ่ง อาจจะถูกกล่าวได้ดังนี้ คือ "เป็นธรรมดาของการปกครองที่ว่า ชนชาติที่มีกำลังมากกว่า ย่อมจะปกครองชนชาติที่มีกำลังน้อยกว่า" ซึ่งแม้พระองค์ละไว้ ทุกคนก็สามารถจะเข้าใจได้ จึงเป็นเรื่องธรรมดาที่พระองค์ทรงไม่กล่าวถึง แต่ประเด็นอยู่ที่ว่า พระองค์ทรงสรุป (แบบอุปนัย) จากหลักฐาน (บางส่วน) ที่ปรากฏในพงศาวดารสยาม และทรงสร้างข้อความสากลเกี่ยวกับ "คุณธรรม 3 ประการ" ขึ้นมา จากนั้นพระองค์ทรงนำมาใช้ในการอธิบายปรากฏการณ์เฉพาะ ซึ่งทรงนิพนธ์ไว้ดังนี้ คือ "ที่ว่าไทยฉลาดในการประสานประโยชน์นั้น ก็พึงเห็นได้ ตั้งแต่สมัยเมื่อแรกไทยได้ปกครองประเทศสยาม ในสมัยนั้นพวกขอมยังมีอยู่เป็นอันมาก แทนที่จะกดขี่ขบไล้ ไทยกลับคิดเอาใจพวกขอมให้เข้ากับไทยด้วยการต่าง ๆ ยกตัวอย่างดังเช่น พระเจ้ารามคำแหงมหาราชทรงคิดตั้งแบบหนังสือไทย ให้ใช้เขียนได้ทั้งภาษาไทย และภาษาขอม ด้วยตัวหนังสืออย่างเดียวกัน และ จารัตประเพณีของขอมอย่างใดดี ไทยก็รับมาประพฤติเป็นประเพณีไทย ไม่ถือพิธี คุณธรรมที่ฉลาดในการ

ประสานประโยชน์นี้ คงเป็นปัจจัยสำคัญอันหนึ่งในโบราณสมัย ซึ่งได้ทำให้ยอมกับไทยกลายเป็นชาวสยามพวกเดียวกัน แม้สมัยภายหลังมา เมื่อพวกจีนพากันเข้ามาตั้งทำมาหากินในเมืองไทยมาอยู่เพียงชั่วบุรุษหนึ่ง หรือสองชั่ว ก็มักกลายเป็นชาวสยามไป ด้วยคุณธรรมของไทยที่กล่าวมา ถึงอารยธรรมของชาวยุโรป ไทยในประเทศสยามก็แลเห็นคุณ และมีความนิยมก่อนชาวประเทศอื่น ๆ ที่ใกล้เคียงกัน และได้รับประโยชน์จากอารยธรรมนั้น สืบมาจนทุกวันนี้ ก็เพราะความฉลาดประสานประโยชน์ อันมีในอุปนิสัยของชนชาติไทย" (2470 ก: 230 - 231) ซึ่งจะเห็นได้ว่า สมเด็จพระยาบรมราชานุภาพได้ทรงสร้างข้อความทั่วไปขึ้นมา จากตัวอย่างที่ทรงชี้ให้เห็นซึ่งข้อความนั้น คือ "คุณธรรมที่ฉลาดในการประสานประโยชน์นี้ คงเป็นปัจจัยสำคัญอันหนึ่งในโบราณสมัย" และ ทรงนำมาใช้อธิบายเกี่ยวกับความสัมพันธ์กับชาวจีนและชาวยุโรป ว่าเป็นผลมาจาก "คุณธรรม" ดังกล่าว นั้นเอง นอกจากนี้ การสรุปแบบนิรนัยจากข้อความลากล (หรือทั่วไป) บางครั้ง ทรงกล่าวอ้างอยู่ห่างไกลจากตัวข้อความนั้นมาก เช่น ในหน้าที่ 230 เป็นข้อความทั่วไป พระองค์ทรงสรุปไว้ในหน้า 251 ความดังนี้คือ "วิธีการพิจารณา และพิพากษาคดีในประเทศสยาม ตามแบบครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ยังใช้ต่อมาในกรุงรัตนโกสินทร์ จนกระทั่งตั้งกระทรวงยุติธรรมในรัชกาลที่ 5 เป็นวิธีแปลก ที่เอาแบบอินเดียมาประสมกับแบบไทย ด้วยความฉลาดในการประสานประโยชน์ อันพึงเห็นได้ในเรื่องนี้อีกอย่างหนึ่ง จึงเป็นประเพณีที่ไม่มีเหมือนในประเทศอื่น" (2470 ก: 251) และ ลักษณะที่ทรงใช้แบบนี้ อาจจะพบได้ในชั้นอื่น ๆ อีก แต่ผู้วิจัยจะไม่นำมากล่าว เพราะคิดว่า ตัวอย่างนี้ก็ชัดเจนเพียงพออยู่แล้ว

3. ลักษณะการเดาแบบอัตโนมติ ลักษณะดังกล่าวนี้ ดูเหมือนว่า เป็นที่วิตกกันมากของนักประวัติศาสตร์ยุคปัจจุบัน ซึ่งยอมรับมาตรฐานการทำงานแบบวิทยาศาสตร์ (scientific method) ซึ่งต่างกับการทำงานจริง ๆ ของนักวิทยาศาสตร์ หรือ scientists) กล่าวคือ ทุกอย่างต้องมีลักษณะเชิงประจักษ์ และต้องหาเหตุผลมารับรองได้ แต่น่าเสียดายที่ประวัติศาสตร์มิใช่สิ่งที่จะมารอการค้นคว้าในความหมายนั้น ๆ ได้ สมเด็จพระยาบรมราชานุภาพทรงตระหนักปัญหานี้อย่างลึกซึ้ง ดังเช่นที่จะพบเสมอว่า พระองค์ทรงนิพนธ์ข้อจำกัดของการทำงานของพระองค์ เช่น "แต่ที่ข้าพเจ้าเรียบเรียงไว้ในหนังสือนี้ จะรับรองว่าถูกต้องทีเดียวไม่ได้ ด้วยเป็นการแก้แค้น ความบางแห่งหมดตัวผู้รู้ ต้องสันนิษฐานเอาเองก็มี ที่ไม่รู้ว่า จะสันนิษฐานอย่างไรที่เดียวก็มี ถึงกระนั้นก็ดี เข้าใจว่า เรื่องราวเพียงเท่าที่ได้ความมาเรียบเรียงไว้ในสมุดเล่มนี้ คงจะเป็นประโยชน์ในทางความรู้ได้บ้าง" (2507 ก: 58 - 59) เมื่อวิเคราะห์ดูการสันนิษฐานของสมเด็จพระยาบรมราชานุภาพ จะทรงใช้ข้อมูลบางส่วน แล้วทรงอธิบายว่า เป็น "ประเพณี" ดังตัวอย่าง เช่น "มูลเหตุแห่งธรรมเจดีย์นั้น ในตำราไม่ได้กล่าวถึงเรื่องตำนาน แต่มีโบราณวัตถุปรากฏเป็นเค้าเงื่อน พอจะสันนิษฐานมูลเหตุที่เกิดขึ้นว่า คงอาศัยพุทธบรรหาร ซึ่งทรงแสดงแก่เหล่าพระ

สาวก... โดยอ้างพุทธบรหาร ซึ่งตรัสว่า พระธรรมจะแทนพระองค์นั้น จึงเกิดมีประเพณีสร้างธรรมเจดีย์ขึ้น อีกอย่าง 1 ..." (2469 ข: 11)

ลักษณะการสร้างข้อความทั่วไปแบบนี้ ต่างกับแบบอุปนัยตรงที่ว่า สาเหตุการได้มาของข้อความแบบนี้ (ตามการสันนิษฐานของสมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ) ไม่เป็นตัวอย่างที่จะนำมาทำให้มีลักษณะทั่วไป (generalization) อีกตัวอย่างหนึ่งซึ่งจะสังเกตลักษณะนี้ได้ชัดเจน คือ "มีประเพณีอันเนื่องในการตั้งบ่อนเบี้ยอย่างหนึ่ง ซึ่งเข้าใจว่าเกิดขึ้นเมื่อครั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานี แต่หาปรากฏกล่าวไว้ในหนังสือเก่าเรื่องหนึ่งเรื่องใดไม่ คือ ที่ยอมอนุญาตให้ราษฎรเล่นเบี้ยกันได้ตามชอบใจ ในเวลานักขัตฤกษ์ ตรุษจีน ตรุษไทย และสงกรานต์ ทุก ๆ ปี เห็นเค้าเงื่อนความข้อนี้ ด้วยเมื่อครั้งกรุงธนบุรี เป็นเวลาทำสงคราม ไม่ใคร่มีปีเว้น ต้องเกณฑ์บรรดาชายฉกรรจ์เป็นทหาร ทั้งไทยและจีน มีความจำเป็นจะต้องบำรุงใจ ให้ไพร่พลรื่นเริง จึงยกหัวเบี้ยพระราชทานให้เล่นกันตามใจ ให้สนุกสนานในเวลานักขัตฤกษ์ คล้ายกับที่ โปรดให้เล่นเบี้ยกันใต้หน้าพระที่นั่ง ดังกล่าวมาแล้ว" (2465 ก: 174)

ผู้วิจัย ได้วิเคราะห์ลักษณะแห่งการอธิบายนี้ เพื่อให้ทราบที่มาของการสันนิษฐานของสมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ ได้ความว่า เมื่อไม่ทรงพบหลักฐานที่น่าพอใจในการอธิบายใด ๆ ก็ตาม สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ จะทรงใช้ การสันนิษฐานประกอบทันที ดังเช่น "...ความข้อ 2 นี้ ไม่ปรากฏในจดหมายเหตุ และไม่เคยได้ยินอธิบายมาแต่ก่อน แต่วิเคราะห์ดูแล้วเห็นมีเค้าเงื่อนในทางที่จะวินิจฉัยอยู่บ้าง จะลองอธิบายต่อไปตามอัตโนมัติ แต่ขอให้ท่านผู้อ่านเข้าใจว่า เป็นความคิดคาดคะเน และอาจจะผิดได้ ..." (2486 ค: 230) และ ทรงเสริมต่อไปอีกว่า "...ความที่กล่าวข้อหลังนี้ เป็นการว่าลองดูโดยโวหาร มีใช้ยืนยันว่า เป็นหลักฐานแน่นอน..." (น. 232) และคำเตือนของพระองค์นี้จะค่อนข้างพบได้บ่อยครั้ง เช่น "...ความสันนิษฐานตามเรื่องที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารดังแสดงมานี้ เป็นอัตโนมัติของข้าพเจ้าบางที่อาจจะผิดได้ เพราะฉะนั้นท่านทั้งหลายอย่าเพิ่งถือ เอาเป็นหลักฐานไปทีเดียว" (2462 ข: 7) หรือ "... การสอบกฎหมายทางที่เนื่องด้วยพงศาวดาร ดังอธิบายนี้ แสดงโดยอัตโนมัติของข้าพเจ้า อาจจะผิดจะพลาดได้ ถ้าผิดพลาดไป ข้าพเจ้าขออภัยแก่ท่านผู้อ่าน" (2469 ค: 119) เป็นต้น

สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายว่า "... ธรรมเนียมอธิบายโบราณคดี จำต้องใช้ความวินิจฉัย คือ ความนึกเดาของผู้อธิบาย เป็นธรรมเนียมของการอธิบายโบราณคดี เพราะฉะนั้น วินิจฉัยในโบราณคดี ไม่ว่าวินิจฉัยของผู้ใด ย่อมมีผิดบ้างถูกบ้าง ผู้ศึกษาโบราณคดีด้วยกัน เห็นชอบด้วยบ้าง เห็นแตกต่างบ้าง..." (2460: 35) และเมื่อ

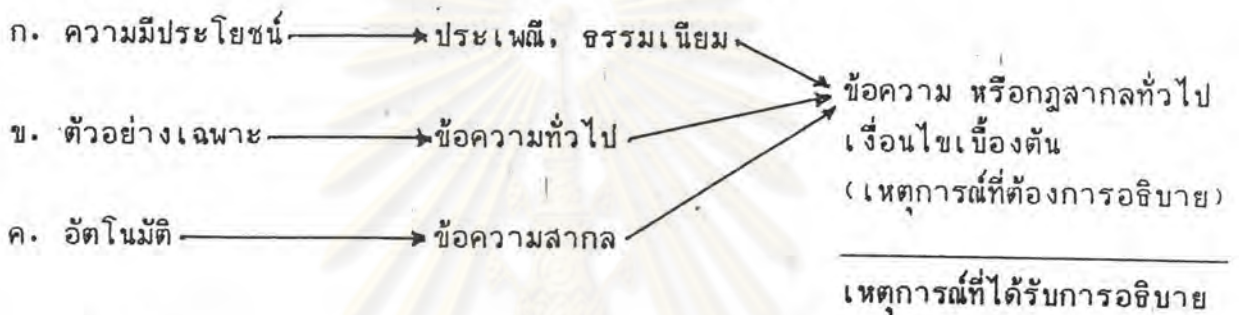
สืบค้นเรื่อง "ความนึกเตา" ต่อไป ผู้วิจัยได้พบ คำอธิบายที่ชัดเจนในลายพระหัตถ์โต้ตอบระหว่างสมเด็จพระนเรศวรมหาราช กรมพระยาตำราจรรยา และสมเด็จพระนเรศวรมหาราช กรมพระนครสวรรค์วดี ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ตำราจรรยาไม่ทรงคัดค้าน ความตอนนี้เป็น "เรื่องพันหีบโป นึกว่า จะมีหลักที่อ้างอะไรในกำหนดเวลาที่ว่า หมื่นล้านปี ที่แท้เป็นหลักที่พวกนักปราชญ์ลัทธิลัทธิศาสตร์คาด ถ้าคาดผิดด้วยอะไรพาให้หลง ก็ไม่เป็นของประหลาดอะไร การที่พวกนักปราชญ์คาดเช่นนี้ เคยได้ทราบมาทางเมืองเขมร เมื่อได้ศิลาจารึกใหม่มาว่ากระไรท่านพวกนักปราชญ์ก็คาดกันว่า อายุนั้นคงเป็นอายุนี้ อายุนี้คงเป็นอายุนั้น ครั้นพบศิลาจารึกใหม่ขัดกับที่คาดไว้ก็เดากันใหม่ เป็นของไม่มีที่ลุดอยู่เป็นธรรมดา" (สาส์นสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เล่มที่ 4 : 159) นอกจากสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ตำราจรรยา ไม่ทรงเห็นว่า การคาดเดาในโบราณคดีเป็นของแปลกแล้ว ยังทรงเห็นว่า เป็นของ "สนุก" ด้วย ดังความว่า "เรื่องชุดขุมทรัพย์ที่ค้างักกา เมื่อได้ทราบความว่า ชุดได้กระดุกคนมากมาย ก็ให้นิกลสงสารหญิงพูนขึ้นมาทันที เธอจะไปที่นั่นอีกไม่ได้เสียแล้ว เพราะมีผี เรื่องชุดขุมทรัพย์ก่อนประวัติศาสตร์นี้ ทำให้สนใจมากขึ้นทุกที น่าสนุกที่ว่า ต้องคิดเดาหาเหตุตามทีพบอะไรเข้าไปทุกอย่าง" (สาส์นสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เล่มที่ 4 : 137) หรือ ทรงกล่าวว่า "จะลองเดาพุ่งถวายในฐานะยังหลับตา" (เล่มที่ 13 : 167) ส่วนน้ำหนักรของการคาดเดาก็ทรงให้ไว้น้อยเหมือนกับสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ตำราจรรยา กล่าวคือ ทรงนิพนธ์ไว้ว่า "ที่ว่าพระเจ้าปราสาททองลอบคักราชนั้น เมื่อพิจารณาแล้วอย่างละเอียดในพระราชพงศาวดาร เป็นว่า ลอบปี ไม่ใช่ลอบคักราช ถ้าคำกล่าวนั้นเป็นความจริงก็ไม่ยังผลให้คักราชใด ๆ เคลื่อนคลาดไปเลย จะเคลื่อนคลาดก็แต่ปี ในการแก้ปัญหาให้กษัตริย์ในสมัยกษัตริย์นั้น จะคงดงามได้ก็ชั่วสิบปีเท่านั้น ต่อไปก็ต้องลอบคักอีก เพราะคักราชก็มีเพียงสิบ ปีมีสิบสอง จึงจำจะต้องคลาดกันอีก ถ้าจะให้คงดงามอยู่เสมอ จะต้องลอบปีทิ้งเสียสองปี ให้เหลือแต่สิบปีจึงจะได้ นี่เป็นเรื่องเพื่อเจือทิ้งนั้น" (เล่มที่ 13 : 30)

เมื่อเทียบเคียงการอธิบายของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ตำราจรรยา กับพระนิพนธ์อธิบายดังกล่าวได้กล่าวมา พระองค์ก็ทรงใช้การสันนิษฐานหาสาเหตุ เพื่ออธิบายด้วยเช่นเดียวกัน คือ "...จะกล่าวเฉพาะพระวิมานวังหน้า ...ทำนองความแปลกไป จะเป็นด้วยเหตุใด ไม่มีเค้าเงื่อนที่จะทราบ ได้แต่สันนิษฐาน สันนิษฐานว่า เดิมเห็นจะมีนามอื่นซึ่งทำนองความว่า เป็นที่ประทับฤดูร้อน แต่มีเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงเปลี่ยนพระนามนั้นเสีย ถ้าจะสันนิษฐานต่อไปถึงเหตุ เห็นจะมีเหตุทำนองเดียวกับครั้งกรุงเก่า ... น่าจะมีนิมิตอันใด เป็นเหตุให้เปลี่ยนนามพระวิมานหลังเหนือเป็นพระที่นั่งพรหมเมศร์สรศักดิ์ก็เป็นได้..." (2462 ข: 30 - 31) เมื่อทรงยอมรับว่า การอธิบายเป็นเพียงการคาดคะเน (2471 ก: 523) หรือการสันนิษฐานโดยจำเป็น เพราะหลักฐานมาจากพระราชพงศาวดารกล่าวไว้เพียงย่อ ๆ หรือเกือบจะไม่มีรายการ จึงทำให้ทรง "จำต้องสันนิษฐานรายการประกอบ" บ้าง (2471 ก: 155) หรือบางครั้ง ทรง"ขยายความ"ออกไป ถึงแผนการรบต่าง ๆ ซึ่ง

แต่เดิม เป็นเพียงรายละเอียดแต่ละเล็กละน้อย ลักษณะนาฏลักษณะธรรม (dramatization) นี้ พระองค์ทรงอธิบายไว้ว่า "...ข้อความกล่าวถึงการรบ มีในหนังสือพระราชพงศาวดารเพียงเท่านี้ แต่เมื่อวิเคราะห์ดูโดยภูมิแผนที่ เห็นพอจะคาดเดาของการรบครั้งนั้นให้กว้างออกไปได้อีก เข้าใจว่า การที่รบกันที่เกยชัย เห็นจะเป็นทำนองที่กล่าวนี้" (2471 ก: 413 - 414) และ เมื่อทรงสันนิษฐานแล้ว มาตราการตัดสินใจที่ทรงใช้ คือ ความสม่ำเสมอ (consistency) ของการใช้เหตุผล ดังตัวอย่างคือ "ด้วยข้อสันนิษฐานเหล่านี้ เห็นว่า ความจริงจะยุติกันหมด คือ แรกพระแก้วมาถึง ตั้งสมโภชที่โรงพระแก้ว เสร็จการสมโภชแล้ว เชิญมาประดิษฐานไว้ในพระวิหารวัดแจ้ง เหตุเป็นด้วยผู้แต่งหนังสือพระราชพงศาวดาร เขียนหนังสือผิดไปคำเดียวที่ว่า เชิญพระแก้วจากโรงพระแก้วข้ามมาวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ถ้าว่าเชิญจากพระวิหารวัดแจ้งแล้ว ก็จะยุติกันทุกฝ่าย .. วินิจฉัยตอนนี้ (ว่าโดยอัตโนมติแท้)" (สาส์นสมเด็จ, เล่มที่ 1: 47 - 48) อีกตัวอย่างหนึ่ง หากผู้สนใจต้องการจะศึกษาเพิ่มเติมให้ดูในพระนิพนธ์ตำนานพระพุทธรูปเจดีย์ (2469 ข: 22 - 25) ก็จะเป็นไปในทำนองเดียวกันนี้ แต่ตัวอย่างที่ผู้วิจัยเห็นว่าชัดเจนที่สุด จนอาจจะทำให้ประวัติศาสตร์ที่หมกมุ่นเฉพาะการ 'เล่น' กับหลักฐาน อาจจะถูกทิ้งลงไปในที่คือ พระนิพนธ์ "อธิบายเรื่องพระเทียรราชาได้ราชสมบัติ" มีลักษณะดังนี้ ในการอธิบายเรื่อง "ง. มติเรื่องพระเทียรราชาได้ราชสมบัติ" ทรงแบ่งการวินิจฉัยออกเป็นข้อ ๆ คือ ข้อ 1 ข้อ 2 และข้อ 3ก และข้อ 3 ข้อ 4 ... ข้อที่น่าสังเกต (ขอละรายละเอียดไว้) ก็คือ เมื่อจบความในข้อ 3ก แล้ว ทรงนิพนธ์ว่า "ความใน 3ก นี้เป็นแต่ทางสันนิษฐานนัยหนึ่งซึ่งจะยกเลิก และเอาความข้อ 3 ต่อกับข้อ 2 ที่เดียวกันได้" (2469 ค: 89) และทรงอธิบายต่อไปอีก จนถึงข้อ 6 และเมื่อจบข้อ 6 แล้ว ทรงนิพนธ์ว่า "...ความข้อ 6 นี้ถ้าใช้ต้องเอาข้อ 3ก ออก" (น. 92) ซึ่งก็จะเป็นตัวอย่างการเน้นที่ความสม่ำเสมอของการใช้เหตุผลอย่างเห็นได้ชัดเจนมาก แต่ตัวอย่างที่ผู้วิจัยยกมาวิเคราะห์ คือ "...มูลแห่งการสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ ... เหตุที่จริงนั้น เป็นอย่างอื่น และสำคัญว่าการสร้างวังมากด้วยทรงพระราชดำริว่า นม้าคงจะมาตีเมืองไทยอีก กรุงธนบุรีสร้างป้อมปราการทั้ง 2 ผัง เอาแม่น้ำไว้กลางเมือง เหมือนอย่างเมืองพิษณุโลก ... (รัชกาลที่ 1) ทรงพระราชดำริเห็นว่า ที่กรุงธนฯ แม่น้ำเจ้าพระยากว้าง ทั้งลึก จะทำสะพานข้ามไม่ได้ ถ้าข้าศึกเข้ามาได้ถึงพระนคร จะไม่สามารถต่อสู้ข้าศึก รักษาพระนครได้ ... ด้วยเหตุนี้ จึงโปรดให้ย้ายพระนครมาสร้างข้างปากตะวันออกแต่ฝั่งเดียว น่าจะถึงได้เคยเป็นปัญหา ปรึกษากันในรัฐบาล แต่ครั้งกรุงธนบุรี เมื่อแรกเสร็จศึกอะแซหุ่นกี้ และบางที่อาจจะถึงได้ตรวจแผนที่เสร็จแล้ว แต่จะเป็นด้วยพระเจ้ากรุงธนบุรี ไม่ทรงเห็นชอบด้วยพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก หรือมีฉะนั้นจะติตราชการศึกสงครามอยู่ จึงค้างมา ข้อนี้จึงเห็นได้ ด้วยพอเสด็จปราบดาภิเษกแล้ว ก็ได้ลงมือสร้างพระนครใหม่ทันที และธรรมดากว่าสร้างเมือง ซึ่งจะคิดทำโดยปัจจุบันทันที ไม่ตรวจตราภูมิสำเนาให้แน่ชัด และไม่คิดประมาณ

การ ทั้งกำลังซึ่งจะสร้างให้ตลอดก่อนนั้น ไขว่คว้าที่จะเป็นไปได้ จึงเห็นว่าการย้ายพระนคร มาสร้างทางฟากตะวันออก เป็นการที่ได้มีความคิด มาแต่ครั้งกรุงธนบุรีแล้ว" (2471 ก: 552 - 554) จะพบว่า ดูเหมือนการอธิบายเป็นการใช้หลักฐานประกอบกับกฎสากล (ธรรม ตาการสร้างเมือง) แต่หากวิเคราะห์ให้ดี จะพบว่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงใช้กฎสากลนี้ไปจัดเรียง และใช้หลักฐานประกอบกับนาฏลักษณะธรรมชาติให้กลมกลืน กฎ นี้มาจากการคาดเดาของพระองค์เอง (ไม่เกี่ยวกับหลักฐานที่ทรงกำลังกล่าวถึง) และสุดท้าย เหตุการณ์นี้ ก็ถูกอธิบายโดยการอนุมานแบบนิรนัยจากกฎสากลนี้ นั่นเอง

ดังนั้น การสรุปในขั้นนี้ จะได้เป็นรูปดังนี้ คือ

4.1.2 แบบการอธิบายโดยการอ้างถึงสัจภาวะ

เมื่อมาถึงจุดนี้ การวิเคราะห์ดูจะค่อนข้างง่ายขึ้น กว่าการวิเคราะห์แบบการอธิบายโดยการอ้างถึงกฎ ทั้งนี้เพราะ โดยพื้นฐานแล้ว แบบการอธิบายทั้ง 2 แบบนี้ มิได้แตกต่างกันมากนัก หากแต่ว่า จุดแตกต่างอยู่ที่ แบบการอธิบายโดยการอ้างถึงกฎนั้น สามารถให้คำอธิบายแก่เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นที่เป็นไปตามกฎได้ดี และมีพลังในการอธิบาย แต่แบบการอธิบายโดยการอ้างถึงสัจภาวะจะเป็นการอธิบายในทางตรงกันข้ามคือ จากข้อความสากลหรือทั่วไปอันหนึ่ง เมื่อประกอบกับข้อมูลเพิ่มเติมเกี่ยวกับเหตุการณ์ที่ต้องการอธิบาย จะทำให้สามารถอธิบายถึงลักษณะที่มันมีได้เป็นไปตามข้อความสากลหรือทั่วไปนั้น ๆ ได้ เมื่ออยู่ในรูปลักษณะนี้ ลักษณะของข้อความสากลหรือทั่วไปและที่มาของมันก็จะเหมือนกันกับลักษณะที่ได้วิเคราะห์มาแล้วของแบบการอธิบายโดยการอ้างถึงกฎนั่นเอง เมื่อเป็นเช่นนั้น ลักษณะดังกล่าวก็ไม่ต้องนำมาวิเคราะห์ซ้ำแต่ประการใด ดังนั้น ผู้วิจัยจึงจะทำการวิเคราะห์แบบการอธิบายนี้ในงานพระนิพนธ์เลย โดยเริ่มต้นจาก ปัญหาที่ค่อนข้างสำคัญในประวัติศาสตร์ไทย นั่นก็คือ การรบแพ้วม่า ซึ่งมีทั้งการแพ้ครั้งย่อยและการแพ้ครั้งใหญ่ เช่น การเสียกรุงศรีอยุธยา เหตุการณ์เช่นนี้ ต้องการการอธิบายเป็นพิเศษ เพราะปรกติ (เรามักเชื่อกัน

ว่า) ไทยไม่เคยแพ้ใคร และมีเหตุผลที่ทำให้เชื่อเช่นนั้นได้ เช่น ในพระนิพนธ์ไทยรบพม่า สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงอธิบายไว้ว่า ทำเลที่ตั้งของกรุงศรีอยุธยาได้เปรียบในทางยุทธศาสตร์ ทำให้การรบในครั้งแรกและต่อ ๆ มาอีกหลายครั้ง ไทยเอากรุงศรีอยุธยาเป็นที่ตั้งรับข้าศึก และไทยได้รับชัยชนะ (ดูประกอบจาก บทที่ 2 ซึ่งเป็นตัวอย่างประกอบของ แบบการอธิบายโดยการอ้างถึงกฎ) แต่ต่อมา มีเหตุการณ์ผิดปกติเกิดขึ้นในประวัติศาสตร์ที่ต้องการการอธิบาย เพราะไทยเราแพ้พม่า ทั้ง ๆ ที่ใช้กรุงศรีอยุธยาเป็นที่ตั้งรับ ดังนั้น หากเป็นไปตามกฎในแบบการอธิบายโดยการอ้างถึงกฎ เหตุการณ์นี้จะไปพิสูจน์ว่ากฎนั้นเท็จ (falsify) ดังนั้น กฎนี้จึงถูกลดชั้นลงมาเป็นข้อความทั่วไป และการอธิบายก็จะถูกเปลี่ยนรูปแบบไป ซึ่งตัวอย่างของการอธิบายแบบผิดปกตินี้ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงอธิบายไว้ว่า "เหตุใดหนังสือพระราชพงศาวดารที่แต่งในมณฑลพายัพแต่โบราณ จึงแต่งในภาษาไทยบ้าง และ แต่งในภาษาบาลีบ้าง (1) อันเหตุที่แต่งในภาษาไทยนั้น ไม่ต้องอธิบาย ด้วยเข้าใจได้ง่าย เพราะภาษาไทยเป็นภาษาของชาวเมือง ผู้ที่แต่งหนังสือก็เป็นไทย การที่แต่งเป็นภาษาไทยย่อมเป็นธรรมดาและ (2) แต่เหตุที่แต่งภาษาบาลีนั้น เนื่องด้วยเรื่องตำนานพระพุทธศาสนาในประเทศนี้ จำต้องเล่าเรื่องประวัติศาสนวงศ์ จึงจะทราบเหตุได้แจ่มแจ้ง" (2463 ก: 3)

เมื่อวิเคราะห์ข้อความในพระนิพนธ์นี้ เราจะพบว่า สามารถแบ่งการอธิบายได้เป็น 2 ช่วง คือ ในช่วงที่ 1 ที่พระองค์ทรงนิพนธ์ว่า "ไม่ต้องอธิบาย" ที่จริงแล้วพระองค์ทรงอธิบายแล้ว ด้วยการอ้างข้อความสากล ตามแบบการอธิบายโดยการอ้างถึงกฎ คือ

ถ้า ภาษาไทยเป็นภาษาของชาวเมือง และผู้ที่แต่งหนังสือก็เป็นไทย การที่แต่งเป็นภาษาไทยย่อมเป็นธรรมดา

(เงื่อนไขเบื้องต้น) ภาษาไทยเป็นภาษาของชาวเมือง และผู้แต่งหนังสือก็เป็นไทย (สรุป) พระราชพงศาวดารที่แต่งในมณฑลภาคพายัพแต่โบราณ จึงแต่งในภาษาไทย การอธิบายนี้ เป็นการอนุมานแบบนิรนัยโดยสมบูรณ์ แม้จะทรงนิพนธ์ไว้ว่า "ไม่ต้องอธิบาย ด้วยเข้าใจได้ง่าย" ก็ตาม เมื่อพิจารณาดูในช่วงที่ 2 เราจะได้รูปแบบดังนี้ คือ

ถ้าภาษาไทยเป็นภาษาของชาวเมือง และผู้ที่แต่งหนังสือก็เป็นไทย การที่แต่งเป็นภาษาไทย ย่อมเป็นธรรมดา

ภาษาไทยเป็นภาษาของชาวเมือง และผู้แต่งหนังสือก็เป็นไทย

ความเข้าใจในเรื่อง ประวัติของศาสนวงศ์ ที่เกี่ยวกับเรื่องตำนานพระพุทธรูปศาสนาในประเทศไทย

(สรุป) หนังสือพระราชพงศาวดารที่แต่งในมณฑลภาคพายัพแต่โบราณ แต่งเป็นภาษาบาลี

การสรุปในช่วงนี้ มิได้เป็นแบบนิรนัย เพราะข้อสรุปที่ได้ตรงกันข้ามกับผลที่น่าจะเป็นของ

ข้อความสากลที่เกี่ยวข้องในการอธิบายนี้ จุดที่สำคัญที่เป็นการเปลี่ยนจากแบบการอธิบายในช่วงหนึ่งมาเป็นอีกช่วงหนึ่ง ก็คือ "ความเข้าใจ" ในเรื่องประวัติของศาสนวงศ์ ที่เกี่ยวกับเรื่องตำนานพระพุทธศาสนาในประเทศไทย และ เมื่อเข้าใจเรื่องนี้แล้ว เราก็จะทราบ "สาเหตุของการเปลี่ยนของภาษาเขียนได้อย่างแจ่มแจ้ง" ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่า การอธิบายแบบนี้ เป็นการให้หลักฐานเพิ่มเติมเข้ามาใหม่ เมื่อคำตอบของเหตุการณ์ที่ต้องการการอธิบายตรงกันข้าม กับผลของการอนุมานแบบนิรนัยที่ได้จากข้อความสากล (หรือทั่วไป) และการอธิบายแบบนี้แหละที่เป็นการอ้างถึงลัจจภาวะ เพื่อที่จะเข้าใจเหตุการณ์ และให้คำอธิบายแก่เหตุการณ์ที่ต้องการอธิบายนั้น

เกี่ยวกับกรณีการรบของไทยและพม่า นั้น การอธิบายเกี่ยวกับ การพ่ายแพ้ของไทย ก็ได้ถูกเตรียมไว้แล้วเช่นกัน แม้จะไม่ค่อยชัดเจนนัก กล่าวคือ ในตอนต้นของหนังสือ ไทยรบพม่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ได้ทรงเกริ่นเกี่ยวกับ ลักษณะทั่ว ๆ ไปของการรบระหว่างไทยกับพม่าไว้ ซึ่งมีข้อความดังนี้ คือ "...แต่บางครั้ง เกิดบุรุษพิเศษเป็นใหญ่ขึ้นในพวกพม่า มีอำนาจปราบปรามประเทศที่อยู่ใกล้เคียง เอาไว้ในอำนาจพม่าทั้งหมด อาณาเขตพม่าก็มาติดต่อกับแดนเมืองไทย เป็นเช่นนี้เมื่อใด การสงครามก็เป็นเกิดมาถึงเมืองไทย เพราะพม่าได้โอกาสที่มีกำลังมากมาย และได้อาศัยเมืองของมอญเป็นที่มั่น แล้ว จึงยกมาบุกรุกตีเมืองไทย ฝ่ายไทยจึงต้องเสียเปรียบพม่า เพราะต้องต่อสู้ในเวลานพม่าได้กำลังของประเทศอื่น ๆ มาสมทบ ท่วมเทเอาไทยพวกเดียว ด้วยเหตุนี้ จึงได้เสียกรุงศรีอยุธยาถึง 2 ครั้ง" (2471 ก: 4) ดังนั้น ความซับซ้อนของการอธิบายเกี่ยวกับการพ่ายแพ้ของไทยในการรบ จึงมิใช่เป็นแต่แบบการอธิบายโดยการอ้างถึงลัจจภาวะล้วน ๆ แต่จะมีตรรกะทั่วไปอยู่แล้ว และลักษณะพิเศษที่เป็นรูปธรรมจะถูกเสริมเน้นให้ชัดเจนขึ้นมา จนเหตุการณ์ที่ต้องการอธิบายนั้นเป็นที่เข้าใจได้โดยไม่ต้องสงสัย เช่น พระนิพนธ์ตอนสงครามช้างเผือก ระหว่าง พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง และ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ลักษณะพิเศษของเหตุการณ์ที่ได้รับการเน้นในพระนิพนธ์ คือ

"พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองมาตีเมืองไทยคราวนี้ ไทยเสียเปรียบผิดกับคราวพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้ ยกมาคราวก่อนเป็นหลายประการ เบื้องต้นแต่ที่พระเจ้าบุเรงนองมีกำลังรึพลมากกว่าพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้ และได้เมืองเชียงใหม่ไว้เป็นอำนาจ อาจจะอาศัยเรือแพพาหนะเสบียงอาหารทางเมืองเชียงใหม่ ไม่ต้องขนเสบียงข้ามภูเขาเหมือนแต่ก่อน อีกประการหนึ่งพระเจ้าหงสาวดีชำนาญการสงคราม ทำศึกชนะมาทุกทิศ รึพลกำลังร่าเริงและมั่นใจในอำนาจของพระเจ้าหงสาวดี แต่ข้อเหล่านี้ไม่สำคัญเท่าที่พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองเคยเป็นแม่ทัพของพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้ เข้ามาตีเมืองไทยครั้งก่อน รึภูมิลำเนาบ้านเมืองทั้งกำลังวังชาและวิญญูทศของไทยอยู่แล้ว กองทัพที่ยกเข้ามาตีเมืองไทยคราวนี้

จึงจัดการแก้ไขความขัดข้อง ข้อสำคัญซึ่งเคยมีแต่ก่อนให้ลู่วงมาแต่ต้นมือ มีปรากฏอยู่ในหนังสือพระราชพงศาวดารเป็นหลายประการ เป็นต้นว่า... อีกประการหนึ่ง ครึ่งก่อนพม่าเข้ามาตั้งล้อมกรุงฯ ไม่สามารถจะเข้าตั้งประชิดได้ ด้วยกำลังปืนใหญ่ไม่ถึงกำลังปืนใหญ่ไทย ครึ่งนี้พระเจ้าหงสาวดีให้เตรียมปืนใหญ่ที่มีกำลังเอามาด้วยมาก แล้วจ้างฝรั่งโปรตุเกสซึ่งเป็นพวกชำนาญการปืนใหญ่เข้ามาด้วยกว่า 400 คน ให้พ่อดูสูกองทัพเรือของไทยที่รักษาพระนคร อีกประการหนึ่งเสียบียงอาหารสำหรับกองทัพที่เคยอึดคัตในคราวก่อน คราวนี้ได้เมืองเชียงใหม่ไว้ในอำนาจ ก็ให้เมืองเชียงใหม่ส่งเสียบียงอาหารลงมาทางแม่น้ำให้พ่อใช้ในกองทัพ" (2471 ก: 34 - 35)

ดังนั้น ข้อความในย่อหน้านี้ เมื่ออ่านและพิจารณารวมในพระนิพนธ์ทั้งเล่ม จึงมิใช่เป็นเพียงการให้หลักฐานเพิ่มเติมธรรมดา เหมือนกับการตอบปัญหาอะไรได้เกิดขึ้น หากแต่เป็นการให้หลักฐานเพิ่มเติมในแบบการอธิบายโดยการอ้างถึงลัทธิภาวะ ทั้งนี้เพราะ บ่อยครั้งที่พบว่า สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงอ้างอิงถึงข้อความสากลที่ได้ทรงกล่าวไปก่อนหน้าแล้วในการอธิบายเหตุการณ์เฉพาะหนึ่ง ๆ เช่น เรื่องคุณธรรมของไทยที่ได้ทรงอธิบายไว้ใน ลักษณะการปกครองของสยามแต่โบราณ (2470 ก) และ ทรงนำเอาแนวความคิดนี้ไปอธิบายในที่อื่น ๆ อีก เช่น ในตำนานพระพุทธรูปเจดีย์ (2469 ข) แต่ไม่เป็นที่ระบียบเทียบเท่าในพระนิพนธ์ชิ้นแรก และในการอ้างอิงชิ้นหนึ่ง พระองค์ทรงนิพนธ์ว่า "...แต่การที่ไทยรับถือลัทธิลังกาวงศ์ครั้งนั้น ไม่ได้ทั้งขนบธรรมเนียม แม้เป็นศาสนาอื่นซึ่งได้เคยประพฤติมาแต่ก่อนทั้งหมด ด้วยนิสัยไทย เลือกใช้แต่ที่เห็นว่า เป็นประโยชน์ดังกล่าวนั้นมาแล้ว เพราะฉะนั้น ประเพณีการบ้านเมือง ซึ่งเคยถือคติตามทางศาสนาพราหมณ์ อันมิได้ขัดข้องแก่พระพุทธศาสนา ก็คงถือต่อมา..." (2469 ข: 144 - 145) จะเห็นว่า ข้อความสากลนี้มีความสำคัญอยู่ที่ "นิสัยไทย" และ "ดังกล่าวมาแล้ว" ในพระนิพนธ์อีกตอนหนึ่งคือ "...เมื่อลัทธิศาสนาลังกาวงศ์ มาประดิษฐานในประเทศสยาม พามาทั้งวิธีการเล่าเรียนพระไตรปิฎก และข้อปฏิบัติพระธรรมวินัย ตลอดจนตำราอาจารย์ที่เชื่อถือกันในลังกา ชาวประเทศนี้ก็รับ เชื่อถือ ประพฤติตามหมดทุกอย่าง การสร้างพุทธรูปเจดีย์ในสมัยสุโขทัย จึงสร้างตามคติลังกาเป็นพื้น แต่ถึงกระนั้นพึงสังเกตเห็นอุปนิสัยของชนชาติไทยได้ว่าไม่ทิ้งของดีงาม แม้เกิดในลัทธิอื่น ยังคิดเลือกลักษณะที่ดีงามจากข้างต่างสำนักมาผสมกัน เพราะฉะนั้น จึงเกิดเป็นแบบอย่างพุทธรูปเจดีย์สุโขทัย อันควรนับว่าเป็นฝีมือเอก อาจสู้สมัยอื่น ๆ ได้ ..." (น. 174) ลักษณะการอธิบายด้วยข้อความสากลจะเป็นไปในแบบเดียวกันแต่ไม่ค่อยชัดเจนนัก เพราะข้อความสากลในตอนแรก "ไกล" จากข้อสรุปมาก

เมื่อการพ่ายแพ้ในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เป็นการอธิบายในแบบการอ้างถึงลัทธิภาวะ การอธิบายการพ่ายแพ้ในครั้งอื่น ๆ ก็จะอยู่ในลักษณะเดียวกันด้วย เช่น การ

เสียกรุงศรีอยุธยาครั้งแรกในสมัยพระมหินทราธิราช สมเด็จพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา ทรงให้หลักฐานประกอบดังนี้คือ"ในพงศาวดารพม่าว่า พอพระเจ้าหงสาวดีได้กรุงศรีอยุธยา แล้ว ในไม่ช้าน้ำก็หลากลงมาท่วมที่ตั้งกองทัพอยู่แต่ก่อนแทบทั่วทุกแห่ง และว่า ถ้าหากพระเจ้าหงสาวดีไม่ได้กรุงศรีอยุธยา อย่างช้าอีกสักเดือนหนึ่ง ก็จะต้องเลิกทัพกลับไป เรื่องราวเป็นเช่นนี้ จึงน่าเสียใจว่าเพราะไทยทรยศกันเอง หาไม่ก็เห็นจะไม่เสียกรุงฯ ในครั้งนั้น" (2471 ก: 65) พระนิพนธ์ตอนนี้ ก็ได้ได้เป็นการให้หลักฐานเพิ่มเติมแบบปรกติ (ตามการตอบคำถาม อะไรได้เกิดขึ้น) แต่เป็นอยู่ในกรอบใหญ่ที่ทรงนิพนธ์แต่ต้น คือ ทำเลที่ตั้งของกรุงศรีอยุธยาได้เปรียบในทางยุทธศาสตร์ ดังนั้น เมื่อใช้กรุงศรีอยุธยาเป็นที่ตั้งรับข้าศึก จึงได้ชัยชนะ แต่ด้วยเหตุผลพิเศษ ครั้งนี้ ไทยจึงเสียกรุงศรีอยุธยา ครั้งที่ 1 เป็นต้น

ในสารานุกรมสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงกล่าวถึงพระนิพนธ์นี้ว่า "...หม่อมฉัน เสนอความเห็นของหม่อมฉันว่า ธรรมดามนุษย์ย่อมชอบอยู่ด้วยกันเป็นหมู่เหล่า ตามพวกพ้องที่ชอบพูดภาษา และถือขนบธรรมเนียมอย่างเดียวกัน ถ้าไม่มีเหตุจำเป็น ก็ไม่ทิ้งภูมิลำเนา หรือแม้แต่แยกย้ายไปอยู่ให้ห่างกัน อันมูลเหตุทำให้มนุษย์อพยพจากภูมิลำเนาเดิมนั้น หม่อมฉันสันนิษฐานว่า มี 2 อย่าง คือ อย่างที่ 1 เพราะความอึดคั่ง... อย่างที่ 2 เพราะหนีภัย เป็นต้นว่า เกิดโรคภัยหรือถูกขมิ้นภัย หรือมีศัตรูย่ำยี..." (เล่มที่ 4: 69 - 70) ผู้วิจัยคิดว่า ข้อความในพระนิพนธ์นี้เป็นเค้าร่างของแบบการอธิบายโดยการอ้างถึงสัจภาวะที่ตีความกันหนึ่ง ซึ่งวิเคราะห์ได้ดังนี้ คือ

ธรรมดามนุษย์ย่อมชอบอยู่ด้วยกันเป็นหมู่เหล่าตามพวกพ้องที่ชอบพูดภาษา และถือขนบธรรมเนียมอย่างเดียวกัน

(ไม่มีเหตุจำเป็น...) เหตุการณ์ปรกติ

(สรุป) มนุษย์อยู่ด้วยกันเป็นหมู่เหล่า...

ซึ่งเป็นแบบการอธิบายโดยการอ้างถึงกฎ การสรุปเป็นการอนุมานแบบนิรนัย แต่หากมีการเปลี่ยนแปลงขึ้น

ธรรมดามนุษย์ย่อมชอบอยู่ด้วยกันเป็นหมู่เหล่าตาม...

เกิดความอึดคั่ง และ/หรือมีโรคภัย หรือถูกขมิ้นภัย หรือมีศัตรูย่ำยี

(สรุป) มนุษย์อพยพจากภูมิลำเนาเดิม

คราวนี้ จะเป็นแบบการอธิบายโดยการอ้างถึงสัจภาวะ เพราะข้อสรุปตรงกันข้ามกับข้อความสากลที่ใช้ในการอธิบาย และพึงสังเกตว่า หลักฐานที่มาประกอบนี้ เป็นหลักฐานเชิงตรรก (Logical facts) มิใช่หลักฐานเชิงประจักษ์ แต่ข้อสรุปต้องเป็นเชิงประจักษ์เสมอ ตัวอย่างที่พิสูจน์ข้อสรุปนี้ได้ดี คือ "...สมเด็จพระร่วงเจ้า พระองค์ที่มีพระนามจารึกไว้ว่า นพบุรุษรามคำแหง หรือที่เรียกในหนังสืออื่น มีหนังสือชินกาลมาลินี เป็นต้น ว่า พระยาราม

ราช เป็นผู้คิดหนังสือไทยขึ้น เมื่อปีมะแม จุลศักราช 645 มหาศักราช 1205 ตรงกับพุทธศักราช 1826 เมื่อมีหนังสือไทยแล้ว กฎหมายที่ตั้งขึ้นต่อมา หรือกฎหมายเก่าที่มีอยู่แล้ว จึงได้เริ่มจดลง แลรักษามาในหนังสือไทย แต่ความรู้หนังสือไทยแพร่หลายเร็วมาก ชื่อนี้มีพยานเห็นได้ ด้วยศิลาจารึกภาษาไทยรุ่นเก่า ใช้ตัวหนังสือตามแบบของพระเจ้าขุนรามคำแหงทั่วทุกเมืองในอาณาจักรลานนาไทย ตลอดขึ้นไปจนถึงกรุงศรีสัตนาคนหุต เพราะความต้องการหนังสือสำหรับเขียนภาษาไทย มีอยู่ด้วยกันทุกประเทศที่ชาติไทยเป็นใหญ่ เมื่อเกิดแบบตัวหนังสือมีขึ้น ทุกประเทศก็ยอมรับใช้หนังสือนั้น โดยเห็นประโยชน์ มีต้องมีผู้บังคับบัญชา ขณะเมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 สร้างกรุงศรีอยุธยา แม้หนังสือไทยมีขึ้นเพียง 67 ปี ก็เชื่อได้ว่า คงจะใช้ตลอดลงมาถึงเมืองอุทองแล้ว บรรดากฎหมายที่ตั้งขึ้นตั้งแต่สร้างกรุงศรีอยุธยา มา เข้าใจว่า เขียนภาษาไทยทั้งนั้น แต่ประหลาดอยู่หน่อยที่ข้าพเจ้ายังได้พบพระราชกฤษฎีกาเพียงในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา แลแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ มีที่เมืองพัทลุง เขียนเส้นดินสอดำในกระดาษ ยังใช้อักษรและภาษาเขมรหลายฉบับ จะเป็นด้วยเหตุใด ข้าพเจ้ายังคิดไม่เห็นจนทุกวันนี้ ได้ให้ต้นหนังสือไว้ในหอพระสมุดวชิรญาณ ผู้ใดจะตรวจดูก็ได้" (2469 ค: 100 - 101) ซึ่งการอธิบายนี้ สามารถวิเคราะห์ได้เป็น 2 ส่วนเช่นเดียวกัน คือ

ความต้องการหนังสือสำหรับเขียนภาษาไทยมีอยู่ด้วยกันทุกประเทศที่ชาติไทยได้เป็นใหญ่ ทุกประเทศยอมรับใช้หนังสือนั้นโดยเห็นประโยชน์ มีต้องมีผู้บังคับบัญชา เกิดแบบตัวหนังสือมีขึ้น (โดย พ่อขุนรามคำแหง ในปี พ.ศ. 1826)

(สรุป) ศิลาจารึกภาษาไทยรุ่นเก่า ใช้ตัวหนังสือไทยตามแบบของพระเจ้าขุนรามคำแหงทั่วทุกเมืองในอาณาจักรลานนาไทย ตลอดขึ้นไปจนถึงกรุงศรีสัตนาคนหุต และ คงได้ใช้ตลอดลงมาถึงเมืองอุทองแล้ว (67 ปีให้หลังจากปี พ.ศ. 1826)

ซึ่งจะเป็นแบบการอธิบายโดยการอ้างถึงกฎ และในส่วนที่ 2 เป็นต้นี้ คือ

ความต้องการหนังสือไทย สำหรับเขียนภาษาไทย...

เกิดแบบตัวหนังสือมีขึ้น...

ด้วยเหตุใด ข้าพเจ้ายังคิดไม่เห็นจนทุกวันนี้

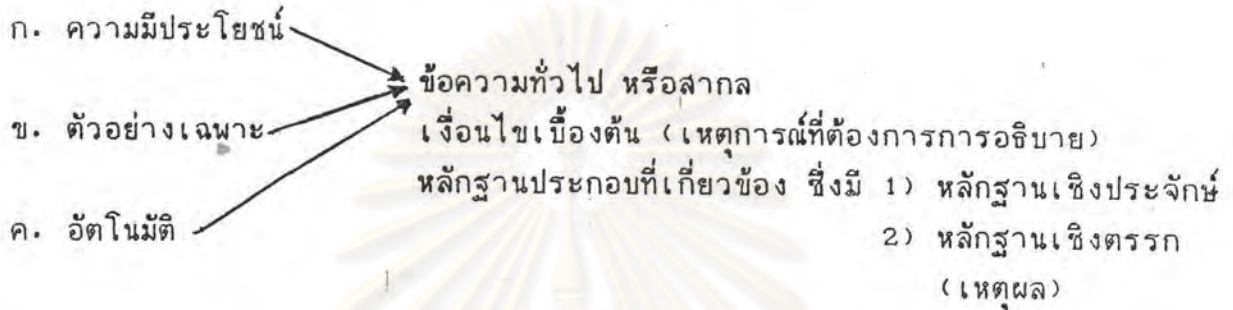
(สรุป) ได้พบพระราชกฤษฎีกา เพียงในแผ่นดิน สมเด็จพระเพทราชา และ แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ มีที่เมืองพัทลุง เขียนดินสอดำในกระดาษ ยังใช้อักษร และ ภาษาเขมรหลายฉบับ

ซึ่งจะเป็นแบบการอธิบายโดยการอ้างถึงลัจจภาวะ แต่คราวนี้เหตุผลที่ทรงนำมาใช้เป็นหลักฐานประกอบ เป็นสาเหตุที่ยังไม่ทรงทราบ แต่ทรงเชื่อว่ามีแน่นอน ซึ่งจะทำให้ทรงสามารถอธิบายเหตุการณ์ "ประหลาดอยู่หน่อย" นี้ได้

อนึ่ง พึงสังเกตคำที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงใช้ คือ "แม้หนังสือ

ไทยเพิ่งมีขึ้นเพียง 67 ปี ก็เชื่อได้ว่า คงจะได้ใช้ตลอดลงมา... บรรดากฎหมายที่ตั้งขึ้น ตั้งแต่สร้างกรุงศรีอยุธยา เข้าใจว่า เขียนเป็นหนังสือไทยทั้งนั้น" สันเกตจากคำที่ทรงใช้นี้ น่าจะเป็นการสันนิษฐานมากกว่าการอ้างอิงหลักฐานเชิงประจักษ์ ทั้งนี้ น่าจะเป็น เพราะ ทรงเห็นว่าเป็นผลของข้อความสากลที่ทรงอ้างอิงในตอนแรกนั่นเอง

หากจะสรุปแบบการอธิบายนี้ ก็จะเป็นในรูปนี้ คือ

(สรุป) เหตุการณ์ที่ได้รับการอธิบาย (ตรงกันข้ามกับผลที่ได้จากการ
นิรนัยจากข้อความทั่วไป หรือ สากล)

4.2 ผลที่ติดตามมาจากการใช้แบบการอธิบาย ของ สมเด็จพระราชาธิบดีจกนักษัตร

ดังที่ได้วิเคราะห์มาแล้วในบทที่ 3 ว่า การอ่านและการเข้าใจงานประวัติศาสตร์ เป็นเรื่องที่มีได้เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริง หากแต่เป็นการลำดับองค์ประกอบต่างๆ ในงานเขียนนั้น ๆ ที่ทำให้ผู้อ่านเกิด "ความเข้าใจ" ถึงความหมายของงานเขียนนั้น เรา อาจสรุปย่อ ๆ ว่า

1. งานด้านประวัติศาสตร์เป็นการลำดับ องค์ประกอบ 2 ส่วน ตามมาตรฐานที่แน่นอนอันหนึ่งของนักประวัติศาสตร์ องค์ประกอบนั้น คือ

- ก. การใช้เหตุผล
- ข. การใช้หลักฐาน

2. ถ้าให้การลำดับองค์ประกอบเป็น A การประเมินงานมี 2 แบบ คือ

ก. ประเมินภายใน A ก็คือ การประเมินลักษณะการใช้เหตุผล ว่า ดีหรือไม่ มีความเป็นเหตุผล ความเป็นสาเหตุ - ผลลัพธ์ เป็นต้น

ข. ประเมิน A เมื่อเทียบกับ B, C, D... (เมื่อ B, C, D... คือ การลำดับในแบบอื่น ๆ หรือเรียกว่า เค้าโครงเรื่อง แบบอื่น ๆ ที่ต่างจาก A) นั่นก็คือ เหตุผล และหลักฐาน ที่มาจากต่าง "เค้าโครงเรื่อง" ไม่สามารถจะนำมาเทียบกันได้ เพราะ "ความหมาย" ที่แท้จริงของคำที่อาจจะเหมือนกันนั้น แตกต่างกัน การประเมินจึงเป็นการประเมินที่ตัว "เค้าโครงเรื่อง" นั่นเอง

3. ความหมายของหลักฐาน ที่มาจาก "เค้าโครงเรื่อง" ที่แตกต่างกัน จะแตกต่างกันด้วย ดังนั้น การเปลี่ยนแปลง 'เค้าโครงเรื่อง' จึงเปรียบได้กับการปฏิวัติกระบวนทัศน์ (paradigmatic revolution) ที่อิมส์ คุณ ได้ใช้ในการวิเคราะห์วิทยาศาสตร์ เช่น ความหมายของหลักฐานในงาน หลักไทย (2471) ของขุนวิจิตรมาตรา หรือ ความหมายของหลักฐานในงาน วัฒนธรรมกรรมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์ (2525) ของนิธิ เอียวศรีวงศ์ หรือ ความหมายของหลักฐานในงาน โฉมหน้าศักดินาไทย (2500) ของจิตร ภูมิศักดิ์ เป็นต้น ดังนั้น การเปลี่ยนแปลงที่เกิดกับความหมายของหลักฐานที่เป็นสิ่งที่เรียกว่า 'ความรู้' ทางประวัติศาสตร์นี้ ไม่อาจนับว่าเป็นความก้าวหน้าแบบพอกพูนได้ แต่ควรนับว่าเป็นความก้าวหน้าแบบวิวัฒนาการมากกว่า กล่าวคือ เป็นการเปลี่ยนชนิดของความรู้ มิใช่การเพิ่มความรู้ หรือเป็นความต่อเนื่อง ของ การขาดตอนของกระบวนทัศน์หนึ่ง ๆ นั่นเอง

การประเมินในตอนนี้ สิ่งที่ผู้วิจัยต้องการจะวิเคราะห์ คือ 2 ก. ซึ่งจะเป็นการประเมินภายในเค้าโครงเรื่องที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงใช้ในงานพระนิพนธ์ ซึ่งก็คือ การประเมินผลที่ติดตามมาจากแบบการอธิบายที่ทรงใช้ (ตามที่ผู้วิจัยได้วิเคราะห์และนำเสนอในตอนก่อน) ว่า ความเข้าใจเกี่ยวกับ "ประวัติศาสตร์" ที่เกิดกับผู้ใช้อ่านงานพระนิพนธ์ต่าง ๆ นั้น จะออกมาในรูปลักษณะใด ผลที่ได้จากการวิเคราะห์จะเป็น "ภาพประวัติศาสตร์" ของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ที่พระองค์ทรงสร้างขึ้นมา สิ่งเหล่านี้จะสะท้อนถึง

1. ลักษณะของประวัติศาสตร์ หรือเรียกว่า ลักษณะของเหตุการณ์ต่าง ๆ ในอดีต (เชิงรวม)
2. ความคิดเฉพาะบางอย่าง เกี่ยวกับการมองปัญหาการเปลี่ยนแปลงทางสังคม
3. พัฒนาการทางสังคม ที่จะเกิดขึ้นในอนาคต

เหตุที่การวิเคราะห์ขั้นนี้สามารถกระทำได้ ก็เพราะ นักประวัติศาสตร์ทำงานโดยการตีความกลุ่มของหลักฐานทางประวัติศาสตร์ (Popper 1957: 151) จึงทำให้มันจำเป็นต้องมีการเลือกสรร เพื่อมิให้มันเป็นเพียงสิ่งที่เต็มไปด้วยข้อมูลที่ไร้สาระ และกระจัดกระจาย (P. 150) และการเลือกสรรนี้ต้องดำรงอยู่ก่อนการทำการสังเกต และด้วยการ

ทำการสังเกตภายใต้การเลือกสรรนี้เอง หลักฐานต่าง ๆ จึงถูกใช้ - ศึกษาอย่างระมัดระวัง และอย่างเป็นทวิสัย นั่นก็คือ ไม่เคยมีประวัติศาสตร์ที่มีลักษณะเป็น "อดีตในฐานะที่มันได้เกิดขึ้นอย่างแท้จริง" หากแต่กล่าวได้เพียงว่า มันเป็นการตีความทางประวัติศาสตร์และมันไม่เคยสิ้นสุด (Popper 1947: 268) ความเป็นทวิสัย จึงเป็นการเลือกสรรด้วยในความหมายนี้ ทั้งนี้เป็น (ดังคำเสียดสีของรัสเซลล์ ที่ว่า) เพราะไม่เคยมีข้อเท็จจริงที่จะบรรยายตัวของมันเอง และมันก็ได้มีสิ่งที่จะพูดเพื่อตัวของมันเองได้ (1966: 60 - 61) นั่นก็คือ มันเป็นกิจกรรมเลือกสรรที่ต้องผูกพันกับ "มาตรฐานของคุณค่า" ที่ใช้ตัดสินข้อเท็จจริงต่าง ๆ ซึ่งนี่ก็บ่งว่า 'สัจจะ' (truth) มิใช่เป้าหมายเพียงอย่างเดียวในการบันทึกอดีต (P. 61) และการดำรงอยู่ของมาตรฐานนี้ก็เห็นได้ชัดเจน และวิเคราะห์ได้ถึงระบบโครงสร้างเชิงตรรก (formal structure) ที่มาตรฐานนี้ทำงานอยู่ ดังนั้น งานพระนิพนธ์ก็สามารถนำมาศึกษาลักษณะดังกล่าวนี้ได้เช่นกัน

ผู้วิจัยขอเสนอสิ่งที่พบจากการวิเคราะห์งานพระนิพนธ์ ดังนี้ คือ

1. ลักษณะของประวัติศาสตร์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาตำราจรรยาภาพ ทรงให้ภาพประวัติศาสตร์ว่า มีลักษณะ

ก. มีลักษณะสม่ำเสมอ (regularity) และซ้ำรอย (recurrent) ลักษณะ นี้ เห็นได้ชัด ในกรณีที่ทรงกล่าวว่า ประวัติศาสตร์เป็นวิชาว่าด้วยตัวอย่าง ซึ่งผู้วิจัยได้วิเคราะห์แล้ว (ในบทที่ 3) ซึ่งเป็นเหตุผลข้อที่ 2 ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาตำราจรรยาภาพ ทรงไม่เรียก ประวัติศาสตร์ ว่า ประวัติศาสตร์ แต่ทรงเรียกว่า พงศาวดารแทน และหากจะกล่าวเสริมให้ชัดเจนมากขึ้น ก็คือ ความหมายของ "ตัวอย่าง" ก็หมายความว่า มีของประเภทเดียวกันอีกที่นอกเหนือจากสิ่งที่เป็นตัวอย่างนี้แล้ว และ ความหมายของตัวอย่างนี้ มิใช่เฉพาะการกินที่ในอวกาศ (space) เท่านั้น แต่เป็นตัวอย่างที่กินที่ใน เวลา (time or temporal) ด้วย นั่นก็คือ เหตุการณ์ (ตัวอย่าง) ถูกศึกษาเพื่อให้เข้าใจถึงสาเหตุและผลลัพธ์ที่ติดตามมา เพื่อที่จะได้จัดการกับเหตุการณ์แบบเดียวกัน ที่จะเกิดขึ้นในอนาคต ดังภาษิตที่ว่า "ความเคยย่อมสอน" หรือในทำนองเดียวกันกับการกล่าวว่า การศึกษาอดีตเป็นบทเรียน ก็เท่ากับการปฏิเสธลักษณะที่ไม่มีใครเหมือน และไม่เหมือนใคร (unique) ของเหตุการณ์หนึ่ง ๆ เพราะนั่นเท่ากับว่า การศึกษาและเข้าใจอดีต ไม่มีผลเกี่ยวกับการเข้าใจอนาคต อนาคตจะเป็นของใหม่ทั้งหมด ที่ไม่มีส่วนซ้ำกับอดีต ดังนั้น การอธิบายเหตุการณ์หนึ่ง ๆ จึงได้รับการนำไปเปรียบเทียบกับเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในอดีตเสมอ เช่น "... ฝ่ายศาสนาคงจะแสดงด้วยให้ครบทุกฝ่าย ในการปกครองประเทศสยามแต่โบราณอันชนชาติไทย มิได้ปรากฏว่าถือศาสนาอื่น นอกจากพระพุทธศาสนาแต่ดึกดำบรรพ์สันนิษฐานว่า เดิมทีเดียวก็เห็นจะเชื่อผี เช่นเดียวกับ มนุษย์จำพวกอื่น ซึ่งยังมีได้ประลบ

ศาสนาอันมีธรรมะเป็นหลัก ครั้นพระพุทธศาสนาแผ่มาถึงพวกไทยก็พากันเลื่อมใสศรัทธาถือพระพุทธศาสนา มาจนตราប់เท่าทุกวันนี้" (2470 ก: 253) หรือ ในอีกตอนหนึ่งมีความว่า "... มีคนเข้าใจกันโดยมากกว่า (พระราชบัญญัติ ลักษณะเกณฑ์ทหาร เมื่อรัตนโกสินทรศก 122) รับเอาประเพณีของฝรั่งมาใช้ ผู้ที่ไม่เห็นชอบด้วยบางคนก็กล่าวว่า ไม่ควรจะเกณฑ์ผู้คนเป็นทหารทั้งบ้านทั้งเมือง รัฐบาลอยากจะมีทหารเท่าใดก็ควรจ้างเอาอย่างทหารอังกฤษ ความเข้าใจเช่นว่า จะยังมีอยู่หรือไม่ ข้าพเจ้าไม่ทราบแน่ แต่ความจริงที่เกณฑ์ชายฉกรรจ์ทุกคนเป็นทหารนั้น เป็นประเพณีของไทยใช้มาเก่าแก่ ดูเหมือนก่อนตั้งสุโขทัยก็ได้ ใช้แต่เท่านั้น ถึงวิธีการปกครองประเทศสยาม ถ้าว่าด้วยส่วนปกครองผู้คนก็ใช้วิธีปกครองอย่างทหาร มาตั้งแต่เดิม การฝ่ายพลเรือนเหมือนแต่อย่างฝากไว้ให้ทหารช่วยทำ... ครั้นเมื่อสมัยต่อมา การที่ต้องทำศึกสงครามห่างลง และมีการต่าง ๆ อันเป็นผ่านพลเรือนทวีขึ้น ก็ผ่อนผันการทหารเข้าประสานการพลเรือนมากขึ้น เป็นอันดับมา ลักษณะการทหารแต่เดิมจึงเลือนไป แต่ยังคงเป็นหลักอยู่หาได้เลิกล้มไม่ ที่คนเข้าใจผิดไปก็ด้วยแต่โบราณยังไม่มีวิธีพิมพ์หนังสือ การตั้ง หรือแก้ไขพระราชกำหนดกฎหมายอันใด ก็เป็นแต่เขียนลงบนแผ่นกระดาษ เอาไปป่าวร้องโฆษณา แล้วลอกกลงเล่มสมุดรักษาไว้ไม่กี่ฉบับ ผู้ที่จะได้อ่านก็น้อย ครั้นผู้ที่ได้อ่านหมดตัวไป ก็มีใครจะมีใครรู้เรื่องราว และ เหตุการณ์ที่ต้นปลายว่า การเรื่องนั้น ๆ เป็นมาอย่างไร" (2470 ก: 238) จะเห็นว่าเหตุการณ์หนึ่ง ๆ ที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพจะทรงอธิบายนั้น เหตุการณ์นั้นจะถูกจัดเรียงเข้าในริ้วขบวนของชุดเหตุการณ์แบบเดียวกัน (ไม่ว่าจะมีจริง หรือ เกิดขึ้นจริงหรือไม่ก็ตาม) นั่นก็คือว่า การเข้าใจเหตุการณ์ ที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน ต้องอาศัยความรู้จากอดีตมาช่วยในการทำความเข้าใจ ตัวอย่างที่สะท้อนถึงลักษณะดังกล่าวนี้ คือ "ข้าพเจ้าได้เคยสงสัยว่า พระปฐมเจดีย์ก็มีเป็นที่สักการะบูชา แทนพระพุทธเจ้าอยู่แล้ว เหตุใดจึงมีผู้สร้างพระเจดีย์องค์อื่น ๆ ต่อออกไปในที่ใกล้ ๆ กันแต่เพียงนั้น เมื่อได้ตรวจดูตามเมืองอื่น ประกอบกับอ่านเรื่อง ตำนานพระพุทธศาสนาในอินเดีย จึงคิดเห็นว่า มูลเหตุที่สร้าง เห็นจะมีเป็น 2 อย่าง ต่างกันตั้งแต่ดึกดำบรรพ์มา..." (2471 ง: 276) นั่นก็คือ ทรงใช้ความรู้จากการตรวจดูตามเมืองอื่น และ ความรู้จากตำนาน มาอธิบายปรากฏการณ์ที่ทรงตั้งเป็นปัญหา นั่นเอง ดังนั้น จึงอาจจะพบอยู่บ่อยครั้งที่พระองค์ทรงกล่าวประเพณีอันหนึ่ง ก่อนที่จะทรงอธิบายเหตุการณ์ที่ทรงต้องการอธิบาย ตัวอย่างเช่น "สุสานหลวงที่วัดเทพศิรินทราวาส เป็นของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาขึ้น ด้วยทรงพระราชดำริห์จะแก้ไขความลำบาก ในการปลงศพผู้มีบรรดาศักดิ์ต่างกัน ก่อนพระรณกระแสพระราชดำริห์ ควรจะกล่าวถึง ประเพณีการปลงศพในประเศสยามนี้ ให้ทราบเสียก่อน วิธีการปลงศพที่ไทยเราทำกัน ดูเหมือน กระทำตามแบบแผน ซึ่งชาวอินเดียนำมาสอนแต่โบราณ..." (2470 ข: 309) "ที่จริงการศึกษาความรู้พงศาวดาร และตำนานการเก่า ย่อมถือว่าเป็นส่วนสำคัญอย่างหนึ่ง ในการศึกษาทั่วทุกประเทศ ในสยามประเทศนี้ แม้แต่โบราณมาท่านผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดิน ตั้งตั้งแต่ สมเด็จพระ

เจ้าอยู่หัวในรัชกาลก่อน ๆ มา ก็ย่อมทรงเป็นพระราชชฎะ ทำนุบำรุงความรู้พงศาวดารตลอดมาแทบทุกรัชกาล ยกตัวอย่างเพียงในชั้นรัตนโกสินทร์นี้ ในรัชกาลที่ 1 ... (2451 : ก - ข) จึงอาจจะสรุปได้ว่า หากมีความรู้เกี่ยวกับอดีต เช่น วัฏจักรต่าง ๆ ตำนานต่าง ๆ แล้ว เหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นล้วนเป็นสิ่งที่เราจะเข้าใจได้ ประวัติศาสตร์จึงมีลักษณะเป็นดังข้อสรุปของ หนังสือ**ปัญญาจารย์** (Ecclesiastes) คือ สิ่งใดที่ได้เป็นมาแล้วก็คือ สิ่งนั้นที่จะเป็นมาอีก สิ่งใดที่ได้กระทำมาแล้ว ก็เป็นสิ่งที่นั่นจะทำต่อไป และภายใต้ดวงอาทิตย์ หากมีสิ่งใดที่นับว่าเป็นสิ่งใหม่ไม่ มีสิ่งใดหรือที่เขาคิดได้ว่า คุณนี้แน่ สิ่งนี้ละเป็นสิ่งใหม่ แต่ที่แท้ สิ่งนั้นได้มีอยู่มานานแล้ว มีมาก่อนพวกเราเกิด มนุษย์สมัยปัจจุบันได้ลืมนมนุษย์สมัยอดีตฉันใด มนุษย์สมัยอนาคตก็จะลืมนมนุษย์สมัยปัจจุบันฉันนั้น (ปัญญาจารย์ 1: 8 - 11)

ข. ความเป็นสากล (universality) ของประวัติศาสตร์ นั่นก็คือ การทำความเข้าใจเหตุการณ์ของประเทศหนึ่ง อาจจะทำโดยการเปรียบเทียบกับเหตุการณ์ทำนองเดียวกันในประเทศอื่น ๆ ที่สามารถจะเข้าใจได้แล้ว ซึ่งก็เท่ากับเป็นการอธิบายเหตุการณ์นั้นไปด้วย ที่กระทำเช่นนั้นได้ก็แสดงว่า ประวัติศาสตร์มีความเป็นสากลโดยมีต้องสงสัย ตัวอย่างที่พบได้เสมอในงานพระนิพนธ์ ดังเช่น เมื่อทรงเล่าเรื่อง "มูลเหตุแห่งความหายนะของพม่า" ได้ทรงตรัสว่า "ความหายนะของเมืองพม่า เป็นตัวอย่างอันดีของประเทศเล็กที่จะได้ศึกษาจากพงศาวดาร" (2486 ก: 95) ส่วนที่แตกต่างออกไปจากการเปรียบเทียบแบบตรง ๆ แล้วจะมีลักษณะเช่นนี้ คือ "...อันเหตุที่กระทรวงวังได้ว่าการยุติธรรมด้วยนั้น เพราะ ประเพณีโบราณถือเป็นคนเหมือนกันหมดทุกประเทศ แม้ในยุโรป ว่าพระเจ้าแผ่นดินเป็นผู้ที่ประทานความยุติธรรมแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน หรือถ้าจะว่าอย่างเข้าใจได้ง่าย ๆ พระเจ้าแผ่นดิน เป็นผู้ทรงบัญญัติให้ราษฎรประพฤติอย่างไร หรือห้ามมิให้ประพฤติอย่างไร กับทั้งราษฎรเกิดคดี ด้วยเบียดเบียนกันก็ดี หรือด้วยเกียดแย้งกันก็ดี ใครนำความมากราบทูลพระเจ้าแผ่นดิน ๆ เป็นผู้ซึ่งจะชี้ว่า ผู้ใดผิด และบังคับให้ต้องรับโทษตามสมควรแก่ความผิดนั้น" (2470 ก: 244 - 245) หรือ ที่ทรงกล่าวว่า "...อันกฎหมายย่อมมีพร้อมกับการปกครอง ที่การปกครองประชุมชนจะปราศจากกฎหมายนั้นหาได้ไม่ เป็นแต่ต่างประเทศ หรือต่างสมัย ย่อมต่างกันเพียงลักษณะการตั้ง และวิธีการใช้กฎหมาย กับทั้งตัวบทกฎหมายเอง" (น. 249) ซึ่งจะเห็นได้ว่า เหตุการณ์ประวัติศาสตร์จะมีลักษณะร่วม ที่เป็นโครงสร้างอันหนึ่ง แต่มีความแตกต่างในรายละเอียดบ้างตามยุคตามสมัย หรือจากตัวอย่างที่ได้ยกไปแล้ว เช่น กรณีที่ทรงอธิบายการกวาดครัวของไทยในรัชกาลที่ 3 พระองค์ทรงอธิบายว่า "...ข้าพเจ้าประสงค์จะอธิบายข้อนี้ว่า ประเพณีกวาดผู้คนพลเมืองที่ดีได้ ไปเป็นเชลยของฝ่ายชนะเป็นประเพณีมีมาแต่ดึกดำบรรพ์ จะเห็นได้ในศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราช เมื่อคราวตีเมืองกลิงคราฐได้กว่า 2000 ปีมาแล้ว พระเจ้าอโศกฯ กวาดครัว ชาวกลิงคราฐไปเป็นเชลยในครั้งเดียวกว่า 100,000 คน... ประเพณีกวาดครัวนี้ทำกันมาแต่ดึกดำบรรพ์

เห็นจะแทบทุกประเทศ ด้วยเหตุดังแสดงมานี้ มาแก้ไขเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่น ต่อเมื่อภายหลังด้วยกันทั้งนั้น..." (2458: 346 - 348) ซึ่งในไทยรบพม่าทรงขยายความด้วยว่า "... ด้วยประเพณีกวาดต้อนผู้คนพลเมืองไปจากถิ่นฐาน เป็นข้อที่ฝรั่งถือกันว่า ไม่ควรทำในการสงคราม แต่ที่จริง ฝรั่งก็มาถือกันขึ้นต่อในชั้นหลัง แต่ชั้นเดิมไม่ว่าชาติใด ภาษาใด ย่อมถือเป็นประเพณีของการสงครามอย่าง 1" (2471 ก: 695) และ ยังทรงอธิบายเพิ่มในเชิงอรรถด้วยว่า ประเพณีอย่างฝรั่งนั้นที่ไม่ถือจริงก็มี เช่น เยอรมันยังกวาดต้อนครอบครัวชาวเบลเยียม และฝรั่งเคลอยู่จน พ.ศ. 2460 นี้ บางครั้งการเปรียบเทียบของพระองค์เป็นไปในลักษณะที่ทรงสันนิษฐาน เช่นการอธิบายเรื่องการลูดลูกสาวที่เกิดในรัชกาลที่ 3 พระองค์ทรงอธิบายไว้ว่า "เมื่อหม่อมฉันอ่านหนังสือเรื่องราวประเทศต่าง ๆ ไปพบกล่าวถึง ประเพณีแต่งงานของมนุษย์ พวกที่อยู่ตามทะเลทรายว่า เจ้าบ่าวขี้ม้า คุมพรรคพวกไปปรับตัวเจ้าสาวขึ้นหลังม้าพาไปเหมือนอย่างว่า สามารถชิงเอาไปเป็นเมียได้ด้วยมิถุธีเด็ดมาก แล้วนึกต่อไปถึง พระอินทร์ชิงลูกสาวท้าวเวปจิตติโนนิทานธรรมบท (มีรูปภาพเขียนไว้ในอุโบสถวัดราชบูรณะ) และ เรื่องอิเหนา ท้าวกระหมั่งกฤษณ์ยกกองทัพไปตีเมืองดาหา เพราะเหตุท้าวดาหาไม่ยอมยกนางบุษบาให้ ส่อให้เห็นว่า แต่โบราณนิยมกันว่า ถ้าใครสามารถอาจจะหาเมียได้ด้วยผลการนับว่าเป็นผู้วิเศษ มูลของการลูดลูกสาวน่าจะมาแต่ประเพณีซึ่งนิยมกันแต่ดึกดำบรรพ์ ดังกล่าวมา พวกพราหมณาจารย์เอาเข้ามาแถลง จึงมาเกิดขึ้นในประเทศนี้ ..." (2490: 62 - 63) จะสังเกตเห็นว่า สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพได้ทรงยอมรับแนวความคิดว่า ประวัติศาสตร์ของทุกประเทศมีส่วนเหมือนกันในหลายลักษณะที่นำมาศึกษาเปรียบเทียบกันได้ ดังตัวอย่างที่ชัดเจนมาก น่าจะเป็นการอธิบายของพระองค์ในเรื่องวีรบุรุษ กล่าวคือ "พระประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเป็นเรื่องแสดงกิริยาบุคคลสำคัญ ผู้เกิดมาบำเพ็ญประโยชน์อันยิ่งใหญ่ให้แก่ประเทศชาติ จนพระนามปรากฏในประวัติศาสตร์ว่าเป็นวีรบุรุษ ซึ่งทุกประเทศย่อมมีวีรบุรุษเป็นพระเจ้าแผ่นดิน หรือ บุคคลสำคัญมาเกิดในยุคสมัย และ กิตติคุณของวีรบุรุษ ย่อมเป็นที่จดจำของบรรดาชนในชาติ และ ประเทศ ..." (2493 ก: บทนำ) และอีกตอนหนึ่ง ทรงนิพนธ์ว่า"ประเทศต่าง ๆ ย่อมมีวีรบุรุษเป็นพระเจ้าแผ่นดินในบางสมัย... สังเกตดูเรื่องวีรมหาราชทั้งหลาย คู่มือเค้าคล้ายกันหมด คือ บ้านเมืองต้องมียุคเข็ญ จึงมีวีรมหาราชอย่าง 1 ..." (น. 3) จึงเห็นได้ชัดเจนว่า เหตุการณ์ในประเทศต่าง ๆ จึงสามารถนำมาเทียบเคียงกันได้ ด้วยว่า มีเค้าคล้าย ๆ กัน หรือมีเหตุการณ์นั้นในทุก ๆ ประเทศเหมือนกัน ซึ่งก็ทำให้เข้าใจได้ว่า ความยิ่งใหญ่ของการกระทำยุทธหัตถีของสมเด็จพระนเรศวรกับพระมหาอุปราชา (ถ้ามีจริง) ก็มีได้อยู่ในเหตุการณ์เฉพาะครั้งนั้น แต่มาจากการเทียบเคียงกับ ความยิ่งใหญ่ของเหตุการณ์แบบเดียวกัน เช่น พระเจ้าอภัยทศฐคามนีชนช้างกับพระยาเอฬารชมนิพที่เมืองสังกา (2471 ก: 139) เป็นต้น แม้ว่า จะมีความแตกต่างด้วยลักษณะภูมิศาสตร์ หรือ ประเพณีบางอย่าง ที่ทำให้ประวัติศาสตร์ของ 2 ประเทศแตกต่างกัน แต่ 2 ประเทศนั้นก็จะต้องอยู่ในกลุ่ม

ที่มีลักษณะเหมือนกันบางประการอยู่ ดังเช่น คำอธิบายที่ทรงให้เกี่ยวกับ ประเพณีการทูล ความว่า "ประเพณีการทูลที่ถือเป็นแบบแผนในประเทศนี้ เห็นจะมีนิติ ได้มาทางมณฑลซิมประเทศแต่โบราณทีเดียว เพราะ คุณลักษณะ กับที่ถือเป็นประเพณี ทั้งประเทศ มอญ พม่า และ ลังกาทวีป บางข้อผิดตรงกันข้ามกับประเพณีทูลของฝรั่ง เป็นต้นว่า ตามประเพณีของฝรั่ง เขาถือว่า ราชทูตเป็นผู้แทนพระองค์พระมหากษัตริย์ไปยังประเทศนั้น พระราชสาส์นเป็น แต่หนังสือสำหรับแสดงว่า ผู้เชิญไปเป็นราชทูต ... แต่ประเพณีของไทยเราแต่โบราณถือว่า พระราชสาส์นต่างพระองค์พระมหากษัตริย์ ราชทูตผู้จ้ทูลพระราชสาส์นเป็นแต่อย่างข้าราชการที่ไปตามเสด็จ" (2467 ก: 49 - 50) หรือที่ทรงอธิบายเกี่ยวกับวิธีการปกครอง มีความว่า "คำว่า Republic (รีพับริค) มีคำ Monarchy (โมนาดี) เป็นคู่ เปรียบเทียบ กันด้วยวิธีการปกครอง บ้านเมือง 2 อย่าง วิธีอย่างที่เราเรียกว่า Monarchy (โมนาดี) คือ มอบอำนาสิทธิไว้กับบุคคลคนเดียว (กล่าวคือพระเจ้าแผ่นดิน) วิธีอย่างที่เราเรียกว่า Republic (รีพับริค) มอบอำนาสิทธิไว้แก่ประชาชนทั่วไป วิธีการปกครองทั้งสองอย่างนี้ มีมาแต่ดึกดำบรรพ์ก่อนพุทธกาล..." (2474 ค: 345) แต่ "... เหตุใดบางประเทศจึงใช้ วิธี Monarchy (โมนาดี) และบางประเทศจึงใช้วิธี Republic (รีพับริค) ปกครองประเทศของตน อธิบายข้อนี้ อันการปกครองประเทศโดยย่อมสุดแล้วแต่ประชาชนชาวประเทศนั้น จะเห็นว่า การปกครองด้วยวิธีใด จะได้รับความร่มเย็นเป็นสุข ก็พอใจใช้วิธีนั้น ... การปกครองบ้านเมืองด้วยวิธีอย่าง Monarchy (โมนาดี) หรือ Republic (รีพับริค) มีหลักอยู่ที่ แล้วแต่วิธีใดจะเหมาะสมแก่นิสัยของประชาชนในประเทศใด อันนี้พึงรู้ได้ด้วยความร่วมมือเป็นสุขในประเทศนั้นเป็นสำคัญ ถ้าใช้อย่างที่ไม่เหมาะสมกับประเทศก็มักเกิดการยุ่งเหยิง และรบราฆ่าฟันกัน เหมือนอย่างในประเทศจีน ดังกล่าวมา" (น. 346 - 347) ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า สำหรับสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ประวัติศาสตร์มีความเป็นสากลที่นำมาเปรียบเทียบ เพื่อทำความเข้าใจกันได้ มีบางลักษณะที่ทุกประเทศเหมือนกัน แต่ก็มีบางลักษณะ ที่แยกกลุ่มประเทศออกจากกัน เป็น 2 กลุ่ม แต่กระนั้น เกณฑ์ที่ใช้ในการแบ่งกลุ่มนั้น ก็ยังเป็นเกณฑ์สากล เช่น วัฒนธรรมประเพณีบางอย่าง หรือ เกณฑ์ความร่วมมือเป็นสุข เป็นต้น

2. ลักษณะของประวัติศาสตร์ ในพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จะมีการสมมติถึงการดำรงอยู่ล่วงหน้า (presupposition) ของลักษณะธรรมชาติอันหนึ่งที่ไม่เปลี่ยนแปลง (permanent element) ซึ่งด้วยลักษณะธรรมชาตินี้เอง ที่มันดำรงอยู่อย่างไม่เปลี่ยนแปลง และเป็นสากล จึงทำให้ประวัติศาสตร์มีความลุ่มลึกเสมอ หรือซ้ำรอยได้ ธรรมชาติอันนี้ ก็คือ ลักษณะธรรมชาติของมนุษย์ (human nature) ที่ชนทุกชาติทุกภาษาจะมีลักษณะนี้ร่วมกัน เช่น ลายพระหัตถ์ตอนหนึ่ง มีความว่า "... ธรรมตามมนุษย์ ย่อมชอบอยู่ด้วยกันเป็นหมู่เหล่า ตามพวกพ้องที่พูดภาษาและถือขนบธรรมเนียมอย่างเดียวกัน

ถ้าไม่มีเหตุจำเป็นก็ไม่ทิ้งภูมิลาเนา หรือแม้แต่จะแยกย้ายไปอยู่ให้ห่างไกลกัน..." (เล่มที่ 4: 69 - 70) หรือที่ทรงกล่าวไว้ว่า "... ประเพณีการฉลองอายุนั้น บรรดามนุษย์ไม่ว่าจะเป็นชนชาวประเทศไหน ภาษาใด ย่อมถือว่าเป็นสิริมงคล ควรที่จะชื่นชมยินดี" (24-74 ง: 169) หรือที่ว่า "...สันนิษฐานว่า เดิมทีเด็วยกก็เห็นจะถือผีเช่นเดียวกับมนุษย์จำพวกอื่น ..." (2470: 253) จะเห็นได้ว่า มนุษย์มีลักษณะบางอย่างที่ร่วมกันโดยพื้นฐาน แม้ว่าจะมีปัจจัยมาทำให้รายละเอียดปลีกย่อยแตกต่างกันออกไปบ้าง ตามปัจจัยแวดล้อมหรือปัจจัยแทรกซ้อน แม้ตัวสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงปรากฏภาพเองเมื่อจะทรงเล่าเรื่องต่างๆ ในนิทานโบราณคดี ยังทรงขึ้นต้นในคำนำว่า "...การที่คนแก่ชอบเล่าอะไรให้เด็กฟัง น่าจะเป็นธรรมเนียมตามมนุษย์มาแต่ดึกดำบรรพ์..." (2487: ข - ค) หรือในพระนิพนธ์ ตำนานการเกณฑ์ทหารไทย พระองค์ทรงนิพนธ์ว่า "การเกณฑ์คนเป็นทหาร เห็นจะเป็นประเพณีมาแต่ดึกดำบรรพ์ เพราะธรรมเนียมมนุษย์ไม่เลือกกว่าชาติใด ภาษาใด ถ้ารวมกันมีอาณาเขตอยู่เป็นอิสระแล้ว ก็จำเป็นต้องมีกำลังสำหรับต่อสู้ศัตรู หากไม่ก็ไม่มีพื้นที่จะถูกมนุษย์จำพวกอื่นแย่งชิงอาณาเขต หรือกดขี่บีบบังคับเอาไว้ในอำนาจ มิได้เป็นอิสระ ด้วยเหตุนี้ การเกณฑ์ทหารเป็นพนักงานสำหรับต่อสู้ศัตรู จึงเป็นการจำเป็นของมนุษย์ ซึ่งอยากมีอิสระทุกชาติด้วยกัน ตั้งแต่ดึกดำบรรพ์มาจนตราบเท่าทุกวันนี้ และยังคงต้องมิต่อไปภายหน้า ไม่แลเห็นว่าจะมีที่สุด ถึงว่านานาประเทศได้คิดตั้งสันนิบาตชาติ เพื่อป้องกันมิให้เกิดสงครามก็ดี หรือปรึกษาหาทางเลิกรบพุ่งด้วยการจำกัดเครื่องรบก็ดี ก็จะได้แต่เพียงลดจำนวนทหาร มิให้มากมายเหมือนแต่ก่อน แต่ที่จะเลิกทหารที่เดิวนั้นหาได้ไม่" (2464, 71) ซึ่งในความหมายที่ทรงกล่าวนี้ก็คือ การเกณฑ์ทหารเป็นความจำเป็นของมนุษย์ ที่จะพบได้ทุกคนนั้น เป็นเพียงปรากฏการณ์ที่สะท้อน "ลักษณะธรรมชาติของมนุษย์" ที่มีความรักอิสระนั่นเอง

ความเป็นสากลทั้งในมิติทางกายภาพและเวลา นอกจากการพิจารณาจากข้อความที่พบได้ในพระนิพนธ์แล้ว ยังอาจจะตีความได้จากกรุปการอธิบายอันหนึ่ง คือ การจำลองอดีตขึ้นมาใหม่ (re - enactment model) ซึ่งเป็นเช่นนี้ได้ ก็หมายความว่า คนในปัจจุบันสามารถคิดซ้ำความคิดของคนในอดีตได้ การคิดซ้ำ (rethinking) นี้ เป็นการสมมติล่วงหน้า (presuppose) ถึง ความเป็นสากลของธรรมชาติของมนุษย์ในตัวของมันเองอยู่แล้ว ซึ่งข้อสรุปในประเด็นนี้เป็นสิ่งที่เห็นได้อย่างชัดเจนจากพระนิพนธ์ และจากการตีความ ดังได้กล่าวมา

3. เนื่องมาจากเหตุที่ว่า มนุษย์มีธรรมชาติบางอย่างที่มีลักษณะร่วมกัน ไม่เปลี่ยนแปลงและจากปัจจัยที่ว่า ประวัติศาสตร์มีลักษณะที่ลุ่มแหลม หรือลักษณะแห่งการเกิดซ้ำรอยภาพของประวัติศาสตร์ไทยจึงมีลักษณะดังกล่าวมานี้ด้วย คือ ตั้งแต่ในอดีตกาลมา เหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เป็นไปตามปรกติ (ธรรมดา) จะเป็นไปเช่นนั้น โดยมีได้มีการเปลี่ยนแปลง แต่

เมื่อมีปัจจัยบางอย่างแทรกเข้ามา เช่น ดิกลสงคราม ภัยธรรมชาติ โจรผู้ร้าย ชาวต่างชาติ เป็นต้น ปัจจัยเหล่านี้ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงบางอย่างบางประการ ในบางครั้งปัจจัยเหล่านี้ได้ถูกขจัดออกไป เพื่อให้ความเป็นไปตามธรรมชาติได้ดำรงอยู่ แต่บางครั้งปัจจัยเหล่านี้ก็ได้รับการรักษาเอาไว้ ด้วยว่ามันเป็นประโยชน์ อย่างน้อยก็กับคนกลุ่มหนึ่ง ไม่ว่าจะจะมีจำนวนมากหรือน้อยก็ตาม และ สิ่งนี้จะถูกรักษาไว้ในฐานะเป็น "ประเพณี" ดังนั้นสำหรับสมเด็จพระยาตำราธิราช "ภาพรวมของประวัติศาสตร์ไทย" จึงแบ่งได้เป็น 2 ยุคสมัยใหญ่ ๆ คือในพระนิพนธ์เทศาภิบาล พระองค์ได้ทรงให้ภาพของการปกครองของไทยแต่โบราณมาเป็น 2 ยุค ซึ่งการปกครองตามพระราชนิพนธ์นี้ มิได้เป็นเพียงภาพอติวิสัยของผู้ปกครองกลุ่มหนึ่งเท่านั้น ทว่ายังเป็นการสะท้อนความเข้าใจในการเป็นไปของสังคม ซึ่งมีลักษณะแห่งภววิสัยปนอยู่ด้วย พระนิพนธ์นี้กล่าวว่า "ที่ข้าพเจ้าไปทางเรือครั้งนั้น นอกจากจะได้เห็นหัวเมืองรายทางทั่วหมด ยังมีประโยชน์อีกอย่างหนึ่ง ด้วยเวลาเดินทางต้องนั่งกับนอนไปในเรือวันละหลาย ๆ ชั่วโมง ได้มีเวลาอ่านหนังสือต่าง ๆ เช่น กฎหมาย เป็นต้น ศึกษาหาความรู้ วิธีปกครองอย่างโบราณ อันมีอยู่ในหนังสือเก่าไปด้วยตลอดทาง อาศัยความรู้ที่ได้ครั้งนั้นทำให้ข้าพเจ้าคิดเห็นว่า ความมุ่งหมายของการปกครอง ทั้งอย่างใหม่ และอย่างเก่า ก็ที่ว่าจะให้ "บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข" ด้วยกัน แต่เข้าใจอธิบายคำ "อยู่เย็นเป็นสุข" นั้นผิดกัน อย่างเก่าถือว่า "ถ้าบ้านเมืองปราศจากภัยต่าง ๆ" เช่น โจรผู้ร้าย เป็นต้น "ก็เป็นสุข" ข้อนี้สังเกตได้ในบานแผนก ที่แก้กฎหมาย ในการปกครองแต่โบราณ มักอ้างเหตุที่เกิดโจรผู้ร้ายชุกชุมแทบทั้งนั้น เพราะฉะนั้น ตามหัวเมือง เจ้าเมืองกรมการ ก็มุ่งหมายจะรักษาความเรียบร้อยในพื้นที่เมือง ไม่ให้มีโจรผู้ร้ายเป็นที่ตั้ง ตลอดจนถึงเจ้ากระทรวงในกรุงเทพฯ เมื่อเห็นว่า เมืองใดสงบเงียบ ไม่มีเหตุร้าย ก็ยกย่องว่าปกครองดี ต่อเมืองใดไม่เรียบร้อย โจรผู้ร้ายชุกชุมหรือราษฎรเดือดร้อนด้วยเหตุอื่น จึงให้ข้าหลวงออกไปประงัน หรือมีเหตุการณ์ใหญ่โต เช่น เกิดทัพศึก เสนาบดีก็ออกไปเอง จึงไม่มีการตรวจหัวเมืองในเวลาเมื่อเป็นปกติ ความคิดที่ว่า จะให้บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุขต้องจัดการทำบำรุงในเวลาบ้านเมืองเป็นปกติ เป็นคติเกิดขึ้นใหม่ ดูเหมือนจะเริ่มเกิดขึ้นแต่ในรัชกาลที่ 4 และ ถือเป็นข้อสำคัญในรัฐสภาภิบาลต่อรัชกาลที่ 5 สิบมา" (2486 ข: 24)

ประเด็นเรื่อง โลกทัศน์ที่เปลี่ยนแปลงไปเกี่ยวกับการปกครอง เพื่อให้บ้านเมือง "อยู่เย็นเป็นสุข" นี้ เป็นประเด็นที่ขัดถกเถียงหลาย ๆ ข้อมาบรรจบกันได้ ด้วย เหตุผลทัศนคติ ฉันทาคติ ที่แตกต่างกันอย่างน่าประหลาด เช่น ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ได้บรรยายลักษณะก่อนหน้าว่า สังคมที่มีการผลิตแบบเอเชีย (asiatic mode of production) และหลังสัญญาเช่าเร่ิง สังคมได้เปลี่ยนเป็นสังคมที่มีวิธีการผลิตแบบทุนนิยม (capitalist mode of production) ด้วยอิทธิพลของทุนต่างชาติ (ดูรายละเอียดใน พรชัย คุ่มทวีพร 2525: 117 - 127) หรือ แนวความคิดของ ธงชัย วินิจจะกุล ในเรื่อง การก่อรูปของ

แนวความคิดเรื่อง "ชาติ" อันเป็นผลมาจากการเปลี่ยนความรับรู้เกี่ยวกับ มิติของเวลา (time structure) ซึ่งก็เกิดขึ้นในยุคดังกล่าวนี้เช่นกัน แต่ประเด็นที่ผู้วิจัยต้องการจะชี้ให้เห็นในที่นี้คือ ภาพที่เรียกว่า "ความหยุดนิ่ง" หรือ "ความเคลื่อนไหวแบบลมำเลมอ" ที่ดำรงอยู่จนเกิดการเปลี่ยนแปลงในช่วงรัชกาลที่ 4 ความหยุดนิ่งที่มีลักษณะเคลื่อนไหวแบบ ลมำเลมอนี้เอง (หากหยุดนิ่งจริง ๆ ตามความหมายของคำศัพท์ คงไม่ใช้กับประวัติศาสตร์ มนุษย์) ที่ทำให้แบบการอธิบายโดยการอ้างถึงกฎสามารถใช้ได้ และก็นั่นเองด้วยว่า มันก็สามารถจะใช้ได้กับการเปลี่ยนแปลงที่ไปข้างหน้าอย่างลมำเลมอ เหมือนกับการอธิบายการ เคลื่อนที่ของวิทยาศาสตร์แบบนิวตัน (Newtonian physics) ซึ่งมิติของเวลาจะไปข้างหน้า (หรือกล่าวว่ามี time progress) ซึ่งการดำรงอยู่ที่ 2 แบบนี้ แบบแรกสิ่งมารบ กวน คือ การทำให้ผิดธรรมชาติ (ธรรมชาติ) ให้การเปลี่ยนแปลงนั้น ไม่เป็นไปตามความ ลมำเลมอที่มันควรจะเป็น ส่วนแบบหลังก็จะเป็นที่เกิดทั้งการหยุดความก้าวหน้าอย่างลมำเลมอ หรือการทำให้มันก้าวหน้าไปโดยปราศจากความลมำเลมอ ซึ่งทั้ง 2 กรณีที่เกิดขึ้นนี้ จะต้อง ได้รับการอธิบายโดยแบบการอธิบายที่อ้างถึงลัจจภาวะ นั้นเอง ลักษณะดังกล่าวนี้ นิธิ ได้ อธิบายไว้อย่างชัดเจนว่า "ถ้าสันนิษฐานต่อไปว่า ชนชั้นปกครองในอยุธยาสืบมาจนสมัยพระ นารายณ์นั้น ค้นหอะไรในพงศาวดาร ก็มีทางที่จะเห็นได้แต่ว่า ค้นหา "แบบแผนชนบธรรม เนียม" ที่กษัตริย์แต่ก่อนได้ทำเอาไว้ ในสังคมแบบจารีต ตัวจารีต หรือ "แบบแผน" เป็น เครื่องกำหนดวิธีการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้น ปัญหาไม่เคยเกิดขึ้นหรือไม่ ถ้าเคย ได้ถูกแก้กันมา อย่างไร และ นั่นก็คือ คำตอบของปัญหาที่เกิดขึ้นใหม่ด้วย เหตุฉะนั้นสังคมแบบจารีต จึง เปลี่ยนแปลงอย่างช้า ๆ เพราะการทำทนายจะได้รับการตอบสนองด้วยวิธีแบบเก่าเป็นส่วน ใหญ่ การตอบสนองด้วยวิธีใหม่ จะต้องทำอย่างระมัดระวัง และเสี่ยงต่อภัยอันตรายมากกว่า เหตุฉะนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า พระราชพงศาวดารเป็น "พระตำรา" อย่างหนึ่ง เหมือนกับ "พระตำราฎีกาบรมราชูปถัมภ์" และอื่น ๆ แต่พระราชพงศาวดารในสมัยกรุงศรีอยุธยาให้ ความสนใจในด้านที่ "พระตำรา" อันไม่มี ได้แก่ ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ ด้วยเหตุฉะนั้น พระราชพงศาวดาร จึงมีเรื่องของการสงครามอยู่จำนวนมาก เพราะ สงครามเป็นลักษณะ ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ ซึ่งจำลองจักรวาลในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้รู้จัก (การค้ามิ ใช่ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐต่อรัฐในทัศนะของคนอยุธยา แต่เป็นความสัมพันธ์ระหว่างพ่อค้า ซึ่งมาพึ่งใบบุญรัฐ) ถัดมาก็ได้แก่ ความสัมพันธ์ในเชิงนาย - บ่าว ได้แก่การได้บรรณาการ จากประเทศอื่นในรูปของราชธิดา ช่างเผือก หรือ การขอพึ่งพระบรมโพธิสมภาร เป็นต้น" (2523 ข: 66) จะเห็นว่า นิธิได้พยายามให้เหตุผลกับปรากฏการณ์ ที่ดำรงอยู่ในสังคม จารีตในอีกแบบหนึ่ง (ซึ่งต่างจากสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ) แต่ความแตกต่าง ในทัศนะต่อ "การศึกสงคราม" ของนิธิ และ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ นี้เอง เป็นประเด็นที่น่าสนใจอันหนึ่ง ผู้วิจัยเห็นว่า สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพให้ภาพ ว่า มันเป็นปัจจัยแทรกมากกว่า กล่าวคือ การทำศึกสงครามมิได้เป็นการเลือกของรัฐ แต่

เป็นการหลีกเลี่ยงไม่ได้ ที่มารบกวความเคลื่อนไหวแบบลุ่มำเสมอ และลักษณะอันนี้เอง ที่ เป็นปัจจัยนำไปสู่การเปลี่ยนแปลง ที่กระทบการเคลื่อนไหวแบบความลุ่มำเสมอ ซึ่งสามารถ วิเคราะห์ได้ดังนี้

การศึกสงคราม : สงคราม ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงแก่สังคมมากมาย ไม่ใช่เฉพาะแก่ ด้านการรบ ที่ทำให้เกิดความสูญเสียกำลังพล ทรัพย์สินเท่านั้น แต่การเปลี่ยนแปลงผังเมือง อาวุธยุโธปกรณ์ การคุมไพร่พล การเก็บเสบียง ต่าง ๆ เหล่านี้ก็ได้ถูกจัดการให้มีประสิทธิภาพ สอดคล้องมากขึ้นกับสภาพการณ์ เช่น การแก้ไขเกี่ยวกับการป้องกันพระนครของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (2471 กะ: 21 - 26) มีดังนี้

1. การแก้ไขกำแพงเมืองด้วยอิฐถือปูน เพื่อให้ทนกำลังปืนใหญ่ ที่เพิ่งใช้เป็นอาวุธ ในสมัยนั้น
2. มีการขุดคูเมืองชั้นนอก เป็นแนวรักษาพระนคร ให้ห่างออกไปอีก
3. รื้อกำแพงเมืองหน้าด่านชั้นนอก ที่ป้องกันพระนคร คือ เมืองสุพรรณบุรี นคร- นายก ลพบุรี
4. ทำ "บัญชีลุ่มำมะโนครัว" ใหม่ เพื่อให้รู้ว่า มีชายฉกรรจ์สำหรับรบพุ่งเข้าศึกได้ จำนวนเท่าไร
5. ตั้งหัวเมืองรวมพล เพื่อสะดวกในการเรียกระดมพลในยามเกิดศึกสงคราม มี เมืองนนทบุรี สาครบุรี นครชัยศรี
6. การสร้าง และการแปลงเรือรบป้องกันพระนคร (มิใช่เพียงเพื่อความสวยงาม แต่สะดวกในการรบ (ดูเพิ่มเติม ใน ตำนานเรือรบไทย (2474 กะ: 3))
7. มีการทำพระราชพิธีต่าง ๆ ตามหัวเมือง
8. ทรงเสด็จไปจับช้าง เพื่อนำมาใช้ในการศึกสงคราม

จะเห็นได้ว่า ความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ได้เกิดขึ้นทั้งทางตรง และทางอ้อมมากมายหลาย ประการ และในสงครามครั้งต่อมา ก็จะพบความเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ เช่น ในสงครามครั้งที่ 4: คราวเสียกรุงฯ แก่พระเจ้าหงสาวดี ได้ทรงกล่าวถึงการจัดเตรียมป้องกันพระนครของ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ มีการจัดบ้อม การวางกำลังปืนใหญ่ และกำแพงพระนคร รวม 3 ประการ (น. 54) และ ในสงครามครั้งที่ 8: คราวพระเจ้าหงสาวดีล้อมกรุงฯ ได้ทรง กล่าวถึงการเตรียมรักษาพระนครของสมเด็จพระนเรศวร โดยการจัดการเกี่ยวกับการเก็บ เกี่ยวข้าว เลบียง การเกลี้ยกล่อมชาวเมืองที่อยู่ห่างไกล การใช้ทัพเรือ รวมเป็น 3 ประการ (น. 115 - 116) เป็นต้น

ดังนั้น การสรุปของบริเชิล จึงเป็นไปอย่างถูกต้องว่า สมเด็จพระนเรศวร ราชานุภาพทรงพิจารณาว่า การรุกรานจากภายนอก เป็นพลังผลักดันสำคัญมากอันหนึ่ง ของ

ปัจจัยที่มีลักษณะกำหนดประวัติศาสตร์ไทย (1971: 165) และปัจจัยนี้ มิได้เป็นการเลือกของกษัตริย์ในประวัติศาสตร์ (ยกเว้นบางพระองค์เท่านั้น) ส่วนใหญ่เป็นปัจจัยที่มารบกวนความเปลี่ยนแปลงแบบสม้าเสมอให้เสียมวลหายไป ดังนั้น ความเปลี่ยนแปลงที่ใช้สำหรับเหตุการณ์ก่อนรัชกาลที่ 4 (เป็นอย่างน้อย) จึงมิได้มีความหมาย ดังเช่นที่เข้าใจกันในปัจจุบันนี้ อิทธิพลของวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ และยุคล่าอาณานิคม อิทธิพลแนวความคิดตะวันตกที่ถูกส่งผ่านเข้ามาสู่สังคมไทยในยุคแรก ๆ นั้น ได้พลิกเปลี่ยนโฉมหน้าสิ่งที่เรียกว่า "ภูมิปัญญาแบบไทย" โดยสิ้นเชิง เช่น ทฤษฎีโลกกลมซึ่งมีลูกโลกจำลองให้ดูด้วย (ต่างโดยสิ้นเชิงกับจักรวาลวิทยาในไตรภูมิพระร่วง - โลกแบน) หรือ การรายงานข่าว การทำถนนใต้ดินในกรุงลอนดอน (ย่อมกระทบต่อ ความเชื่อว่าใต้ดินเป็นบาดาล) หรือ การผ่าตัดร่างกายแผนใหม่ กฎของสรีรวิทยา (ย่อมต่างกับ ทฤษฎี ดิน น้ำ ลม ไฟ ของไทย) หรือ ทฤษฎีดาราศาสตร์แบบตะวันตก (ย่อมต่างกับทฤษฎีโหราศาสตร์ของไทย ดูกรณีการโต้เถียงกัน คราวพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จทอดพระเนตรสุริยุปราคา ที่ หัวก้อ เป็นต้น) หรือ กระทั่งการถกเถียงกันว่า ถ้าสวรรค์มีจริงแล้ว ที่พระนพทศเจ้าเสด็จไปโปรดพระราชมารดาในดาวดิงส์ 3 เดือนนั้น พระองค์หายไปไหนแน่ รายละเอียดทั้งหมดนี้สามารถอ่านด้วยความระทึกรใจในหนังสือ แสดงกิจจานุกิจ (2410) ของ เจ้าพระยาทิพากรวงษมหาโกษาธิบดี ความเปลี่ยนแปลงในโลกทัศน์นี้เกิดขึ้นในสังคมไทยโดยกลุ่มผู้ปกครองและผู้มีอิทธิพลในสังคมยอมรับการอธิบายแบบตะวันตก ทำให้สังคมไทยต้องก้าวกระโดดตามไปด้วย แม้จะไม่ทั่วถึงนักก็ตาม สิ่งเหล่านี้มารบกวนสมมติของระบบเดิม ที่ดำรงอยู่เหมือนหยุดนิ่ง และเมื่อประกอบกับ ลัทธิล่าอาณานิคมที่ก่อตัวขึ้นในศตวรรษเดียวกันนั้นเอง ทำให้รัฐแบบจาริตของไทย ปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ (เรียกตามคัมภีร์ สมเกียรติ วันทะนะ ว่า รัฐสมบูรณาญาสิทธิ (2525) หรือตามนิธิ เอียวศรีวงศ์ ว่า รัฐแบบราชสมบัติ (2528)) แต่ช่วงเวลาดังกล่าวนี้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงมิได้นิพนธ์งานไว้ อาจจะเพราะทรงยุ่งมากเกินไปในงานที่ทรงรับผิดชอบ หรือ ทรงเกรงปัญหาแทรกซ้อนทางการเมือง ที่จะมากกระทบต่อการเขียนงานก็ได้ ดังนั้น ในช่วงนี้ผู้วิจัยจึงไม่ได้วิเคราะห์ต่อแต่ประการใด

4. ลักษณะสุดท้าย ที่ผู้วิจัยจะกล่าวถึง ก็คือ เมืองงานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพมีทั้งส่วนที่เป็นการเล่าเรื่อง (เมื่อตอบปัญหา ประเภทอะไร) และส่วนที่เป็นการอธิบาย (เมื่อตอบปัญหา ประเภททำไม) คำตอบที่ได้ในส่วนหนึ่งจะเป็น ข้อเท็จจริง เช่น ใครสร้างกรุงศรีอยุธยา หรือรัชกาลไหนขึ้นครองราชย์เมื่อใด การรบกระทำที่ไหน ใครบัญชาการรบ และรบอย่างไร ทั้งหมดนี้ทรงใช้การสืบสวนและวิธีการที่ใช้ก็คือ "ความสอดคล้องกันของข้อมูลทั้งหมด" และ ไม่ทรงสงสัยด้วยว่าความเป็นจริง กับ ความสอดคล้องกันนั้น อาจจะมีได้เป็นสิ่งที่เดียวกัน (ดังเช่น นักประวัติศาสตร์บางคนในปัจจุบันก็ไม่สงสัยในข้อนี้) ดังนั้น จึงจะพบอยู่บ่อยครั้ง ที่ทรงกล่าวว่า "ด้วยข้อสันนิษฐานเหล่านี้เห็น

ว่า ความจริงจะยุติกันหมด... เหตุเป็นด้วย ผู้แต่งหนังสือพระราชพงศาวดารเขียนหนังสือผิดไปคำเดียว... ถ้าว่า... แล้ว ก็จะยุติกันทุกฝ่าย... ถ้าวินิจฉัยต่อไปอีกข้อ 1 ... สันนิษฐานตามรูปแผนที่... ดูเหมาะสมอย่างนี้... วินิจฉัยตอนนี้ โดยอัตโนมัติแท้" (สาส์นสมเด็จ เล่มที่ 1: 47 - 8) หรือบางครั้ง ทรงปฏิเสธที่จะเชื่อ เพราะว่า"...ข้าพเจ้าเห็นว่า ไม่สมต้นสมปลาย" (2471 ก: 207) และ พระราชพงศาวดารก็ถูกตั้งข้อสงสัยอยู่บ่อยครั้ง เช่น "...ความที่กล่าวในหนังสือพระราชพงศาวดารดังแสดงมานี้ เพียงพิจารณาตุ๊กก็พอเห็นได้คงไม่ตรงตามเรื่องที่จริง... ข้อนี้แลไม่เห็นว่าจะเป็นไปได้ ยกข้อสงสัยเหล่านี้พอเป็นอุทาหรณ์ว่า เหตุใดจึงเห็นว่าความที่กล่าวในหนังสือพระราชพงศาวดาร จะไม่ตรงต่อเหตุการณ์ที่จริง ..." (น.214) หรือทรงเห็นว่า เป็นเพราะ "...ผู้แต่งหนังสือพระราชพงศาวดาร ลंकกราชปีสมเด็จพระรารายณ์มหาราชสวรรคตเร็วไป 6 ปี จึงหลงเอาเหตุที่ไปกับมองสิเออร์ลาลูแบร์ มาลงผิดรัชกาลไป จะเป็นความจริงไปไม่ได้ ..." (2467 ข: 193 - 194) หรือ (ในเชิงอรรถ) "ในหนังสือพระราชพงศาวดารลंकกราชปีที่ กรมพระราชวังบวรฯ เชิญพระพุทธรูปสังข์ ลงมาช้าไป 8 ปี" (2462 ข: 33) และ ในเชิงอรรถ "ในหนังสือพระราชพงศาวดารที่ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ แต่งว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จขึ้นไปประทับแรมอยู่ 6 ราตรี ข้าพเจ้าสงสัยว่า จะเอาคราวรัชกาลที่ 2 มาลงผิดไป ด้วยในหนังสือนิพนพานวังหน้า ไม่ปรากฏว่าเสด็จไปประทับแรม" (น.43) หรือบางครั้ง ก็ทรงสงสัยว่า "เห็นว่า จะเป็นความคิด ผู้แต่งพงศาวดารอ้างต่อภายหลัง" (2471 ก: 339) เป็นต้น ลักษณะที่ทรงตอบคำถามประเภทอะไรนี้ จึงเป็นการตอบในเชิงการให้รายละเอียดของเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น (descriptive) จนบางครั้งทำให้ดูเหมือนว่าประวัติศาสตร์มิได้เป็นอะไรมากไปกว่าลักษณะรายละเอียดนี้ สิ่งที่ติดตามมากก็คือ (ภายในขอบเขตของการตั้งปัญหา ประเภทอะไร) การแก้ไขข้อผิดพลาดต่าง ๆ จึงอยู่ในระดับของการแก้ไขเท็จจริง หรือ ให้ข้อเท็จจริงเพิ่มเติม เช่น "...หนังสือตำนานวังหน้าผิดอยู่แห่งหนึ่ง ตรงจระไนที่ตั้งพระบรมอัฐิ บนพระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์ เมื่อแต่งหม่อมฉันสำคัญว่า ... มารู้อีกภายหลังว่า ที่จริงนั้น ตูกลางตั้ง พระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กับ สมเด็จพระศรีสุริเยนทร์..." (สาส์นสมเด็จ เล่มที่ 3: 24) และ "...เมื่อจะแต่งความตอนนี้ ข้าพเจ้าได้เข้าไปพิจารณา ดูพระราชมณเฑียรที่ยังมีอยู่ในวังหน้าอีกครั้ง 1 ไปสังเกตเห็นบางแห่ง เมื่อไปในคราวหลังนี้ ผิดกับเข้าใจมาแต่ก่อน เพราะฉะนั้นความที่จะกล่าวต่อไปในตอนี้ ถ้าท่านผู้อ่านเห็นว่าแห่งใดไม่ตรงกับที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ขอจงเข้าใจว่า เพราะได้ไปพิจารณา ได้ความรู้ขึ้นใหม่ ..." (2462 ข: 140) ดังนั้นเมื่อทรงได้ข้อมูลมากขึ้น การอธิบายในเชิงรายละเอียดก็จะเปลี่ยนแปลงไป และบ่อยครั้งที่จะพบว่าทรงแก้ไขพระราชพงศาวดาร ซึ่งเกือบจะได้รับการถือว่าเป็นสิ่งชี้ขาดความถูกต้องของหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่แก้ไขไม่ได้ (หรือไม่ควรเข้าไปแก้ไข - ชำระ) สิ่งที่ทรงชี้ว่า ผิดพลาด มีตั้งแต่ "ปี พ.ศ." ที่ทรงวิจารณ์ว่า จดผิดไป (2471 ก: 595, 632)

ทรงเดาปี พ.ศ. ที่น่าจะเป็น (น. 472) หรือ กำหนดปี พ.ศ. ที่จะต้องเป็น (น. 248) ทรงแก้ไขชื่อเมือง จากทวายเป็นตะนาวศรี (น. 216 - 217) หรือทรงชี้ว่าผิดความเป็นจริงตามแผนที่ (น. 521) เป็นต้น ดังนั้น ในส่วนนี้ของพระนิพนธ์ อาจจะทำให้เกิดมายาภาพแก่นักประวัติศาสตร์บางคนว่า เมื่อได้รับข้อมูลและข้อเท็จจริงครบ ก็จะได้ประวัติศาสตร์ที่สมบูรณ์

ส่วนอีกลักษณะหนึ่ง ของพระนิพนธ์ ซึ่งตอบคำถามประเภททำไม เพราะพระองค์ทรงกล่าวไว้ชัดเจนว่า "ไม่ใช่เพียงแต่ต้องการรู้ว่าเรื่องราวนี้เป็นมาอย่างไร ๆ เท่านั้น ถ้าจะให้ได้ประโยชน์ของการศึกษาพงศาวดารเต็มที่ ยังต้องรู้ต่อไปว่า เพราะเหตุใดเรื่องพงศาวดารจึงเป็นเช่นนั้น ๆ และเมื่อเป็นเช่นนั้น ๆ แล้ว มีผลต่อมาอย่างไร" (2467 ก: ข) ในส่วนนี้เองที่พระนิพนธ์ ได้มีลักษณะการอธิบาย และบ่อยครั้งที่พบว่า ทรงเขียนไว้ว่า "ตรงนี้ต้องอธิบาย..." ซึ่งแบบการอธิบายที่ทรงใช้ก็คือ แบบการอธิบายโดยการอ้างถึงกฎ และ แบบการอธิบายโดยการอ้างถึงลัทธิภาวะ ลักษณะที่ร่วมกันในแบบการอธิบายทั้งสองนี้ก็คือ การที่ต้องมีข้อความสากล หรือข้อความทั่วไป (universal or general statement) ในแบบการอธิบาย หมายความว่า "ความหมาย" ของเหตุการณ์เฉพาะที่ต้องการคำอธิบาย (หรือ เรียกว่า เงื่อนไขเบื้องต้น) มิได้อยู่ในเหตุการณ์นั้น ๆ หากแต่อยู่ในข้อความสากล หรือทั่วไป ที่เป็นตัวให้ความหมาย ทำให้เหตุการณ์เฉพาะนั้นเป็นที่เข้าใจได้ ดังนั้น เหตุการณ์ที่ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเห็นว่ามีสำคัญ ต้องได้รับการเน้นมากเป็นพิเศษ จึงทรงใช้การอธิบายแบบใดแบบหนึ่งนี้ มิใช่เป็นเพียงการที่ทรงให้แต่ลักษณะรายละเอียดเท่านั้น ความในตอนนั้น ๆ ของพระนิพนธ์จึงมีลักษณะสมเหตุสมผล ผู้อ่านจะสามารถเข้าใจได้ และรู้สึกว่ "น่าเชื่อถือ" แต่นักประวัติศาสตร์ส่วนมากของไทย ได้ละเลยลักษณะนี้โดยตั้งใจ หรือ โดยต้องการปกปิดไว้ ทำให้ลักษณะที่สองนี้แฝงอยู่ในงานพระนิพนธ์อย่างเงิบ ๆ

ศูนย์วิทยพัทยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย